

Radboud Universiteit

CICERO'S *PRO CAECINA*

"In hoeverre weerspiegelt het argument de civitate in de Pro Caecina Cicero's politieke positie?"

BACHELORSCRIPTIE

geschreven aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit

Auteur: J.H. (Johan) ten Hove

Studentnummer: s1085242

Scriptiebegeleider: dr. L.J. ter Beek

Woordenaantal: 12.944

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	3
Hoofdstuk 2: Cicero's vroege leven en de aanloop tot de <i>Pro Caecina</i>	6
<i>Paragraaf 2.1: Een ruwe schets van Cicero's leven tot 69 v.C.</i>	6
<i>Paragraaf 2.2: De politieke omstandigheden te Rome</i>	9
<i>Paragraaf 2.3: De impact van de Verrinische redevoeringen</i>	12
Hoofdstuk 3: Cicero's werkwijze in de <i>Pro Caecina</i>	17
<i>Paragraaf 3.1: De feitelijke achtergrond van de zaak</i>	17
<i>Paragraaf 3.2: Het juridische probleem en het interdictum de vi armata</i>	19
<i>Paragraaf 3.3: De structuur van de redevoering</i>	24
Hoofdstuk 4: De betekenis van het argument <i>de civitate</i>	28
<i>Paragraaf 4.1: De positionering van het argument de civitate</i>	28
<i>Paragraaf 4.2: De inhoud en implicaties van Sulla's lex de civitate</i>	30
<i>Paragraaf 4.3: De politieke kleur van het argument de civitate</i>	34
Hoofdstuk 5: Conclusie	37
Bibliografie	39

Hoofdstuk 1: Inleiding

Marcus Tullius Cicero (106 v.C. – 43 v.C.) staat bekend als een van de meest vermaarde redenaars van de late Romeinse Republiek. De ons overgeleverde werken geven helder weer hoe deze jurist, staatsman en filosoof zich verhiel tot zijn tijdgenoten en het politieke klimaat waarin hij verkeerde doordat hij zich mengde in de meest uiteenlopende zaken. Herhaaldelijk bewoog hij zich voort van het politieke naar het juridische domein – en vice versa. Die twee hoeven elkaar echter niet uit te sluiten; *alle* redevoeringen van Cicero waren immers politiek in de brede zin van het woord: een publiek figuur als Cicero kon zich niet in het publieke leven begeven zonder waargenomen te worden door het volk. In een samenleving waarin persoonlijke reputatie nauw verweven was met politieke status, werd elke publieke handeling automatisch een politieke daad.

Cicero's juridische redevoeringen bevatten echter ook expliciet politiek commentaar. Tot voor kort overheerste de wetenschappelijke gedachte dat politiek gekleurde opmerkingen slechts in het licht van het onmiddellijke, praktische doel van een juridische overwinning gezien moeten worden.¹ Dit idee wordt bevestigd in een passage uit de *Pro Cluentio* waarin Cicero stelt dat de woorden die hij in een eerdere redevoering heeft uitgesproken afhankelijk zijn van de omstandigheden:

Sed errat vehementer si quis in orationibus nostris, quas in iudiciis habuimus, auctoritates nostras consignatas se habere arbitratur; omnes enim illae causarum ac temporum sunt, non hominum ipsorum aut patronorum.² (Cic. *Clu.* 139)

Maar iemand zou zich zeer vergissen als hij meent in onze redevoeringen, die wij bij rechtszittingen hebben gehouden, onze inzichten van een zegel voorzien te hebben; al deze immers behoren toe aan de omstandigheden en situaties, en niet aan de mensen of advocaten zelf.

In deze passage stelt Cicero dat de woorden die hij in de rechtszaal uitspreekt primair zijn ingegeven door de zaak, en dus niet noodzakelijkerwijs voortkomen uit zijn persoonlijke overtuigingen. Het gedeelte lijkt dus een duidelijk voorbehoud te bevatten om politiek commentaar letterlijk te nemen, dat wil zeggen dat het commentaar daadwerkelijk Cicero's politieke positie weerspiegelt. Volgens Vasaly kan echter niet zonder meer aangenomen worden dat Cicero met het uiten van politieke opmerkingen vooraleer het winnen van een bepaalde zaak voor ogen had en dat het bredere, politieke doel te allen tijde onderdeel was voor het praktische.³ Politieke passages konden, zo stelt zij, enerzijds

¹ Cf. Powell en Paterson 2004, p. 1, en Kaster 2005.

² De geciteerde Latijnse teksten zijn, bij ontstentenis van nadere vermelding, ontleend aan de teksteditie van Grose-Hodge 1927.

³ Vasaly 2009, p. 118; om haar argument te versterken, toont zij ten aanzien van de passage uit *Pro Cluentio* aan dat deze niet zo eenduidig is als *prima facie* lijkt, zie Vasaly 2009, p. 119.

fungeren als “a short-term strategic move intended to make a fleeting impact on a jury and then fade from public memory” en anderzijds als “an attempt by the orator to use aspects of the speech as crucial to his longer term ‘political self-fashioning’”.⁴ Slechts een diepgaande analyse van de context biedt ruimte voor een correcte interpretatie van het politieke commentaar.⁵

Daarnaast toont Vasaly aan de hand van het geruchtmakende strafproces tegen C. Verres in het jaar 70 v.C. overtuigend aan hoe Cicero zich op het beslissende moment van zijn vroege carrière voor het eerst lanceerde in het contemporaine politieke debat.⁶ De redevoeingen tegen Verres markeerden aldus een ommekeer in Cicero’s politieke loopbaan. Kort daarop zou Cicero, in het jaar 69 v.C., de *Pro Caecina* hebben uitgesproken.⁷ In deze civiele zaak verdedigt Cicero zijn cliënt Aulus Caecina in een eigendomsgeschil. In chronologisch opzicht zou deze naadloos aansluiten op de rechtszaak tegen Verres. De datering van 69 v. C. is echter betrekkelijk recent.⁸ Deze herdatering impliceert dat Cicero op dat moment reeds volop deelnam aan het politieke discours. Daarmee rijst de vraag in hoeverre Cicero in deze juridische redevoeing zijn politieke visie naar voren brengt. In de *Pro Caecina* verdedigt hij zijn cliënt met uiteenlopende argumenten, waarvan het laatste argument ziet op de *lex de civitate*, een wet die onder Sulla tot stand kwam. Cicero zet zich in deze redevoeing regelrecht af tegen deze wet. Dat is des te betekenisvoller omdat de Sullaanse hervormingen de machtsverhoudingen in de republiek ingrijpend hadden veranderd en Sulla’s invloed in 69 v.C. nog altijd voelbaar was. In 69 v.C. trad Cicero tevens aan als aediel, een functie waarin hij intensief betrokken was bij publieke aangelegenheden. Juist dit argument biedt de mogelijkheid om te onderzoeken of, en zo ja hoe, Cicero zijn juridische betoog verweeft met politieke opmerkingen, omdat Cicero hier nadrukkelijk zijn eigen mening lijkt weer te geven.

In deze scriptie staat dan ook de volgende vraag centraal: in hoeverre weerspiegelt het argument *de civitate* in de *Pro Caecina* Cicero’s politieke positie? Een adequate beantwoording van deze vraag vereist een zo volledig mogelijk beeld van zowel de politieke situatie als de inhoud van de redevoeing. In hoofdstuk 2 bespreek ik daarom Cicero’s vroege leven en het begin van zijn loopbaan (2.1), met aandacht voor de politieke omstandigheden te Rome (2.2) en de impact van zijn optreden in de zaak tegen C. Verres (2.3). In hoofdstuk 3 richt ik me op de *Pro Caecina* zelf door eerst de casus uiteen te zetten (3.1), vervolgens het juridische probleem uit te werken (3.2) en ten slotte de structuur van de redevoeing te analyseren (3.3). Hoofdstuk 4 vormt de kern van het onderzoek, aangezien ik in

⁴ Vasaly 2013, p. 153.

⁵ Vasaly 2009, p. 119.

⁶ Vasaly 2013, p. 153. Cf. Gruen 1971, p. 1.

⁷ Frier 1985, p. 45-46. Momenteel bestaat er wetenschappelijke consensus over deze datering, cf. Blom 2010, p. 294.

⁸ Vóór Frier werd namelijk de datering in het jaar 71 v.C. vrijwel algemeen aanvaard, zie Nicosia 1965, p. 147-153 en Stroh 1975, p. 100.

dit hoofdstuk het argument *de civitate* uitvoerig bespreek. Allereerst komt de positionering van dit argument aan bod (4.1), waarna ik inga op de inhoud en implicaties van de Sullaanse *lex de civitate* (4.2) en de politieke kleur van dit argument (4.3). In hoofdstuk 5 trek ik conclusies op basis van mijn bevindingen, en beantwoord ik de centrale vraag van dit onderzoek.

Hoofdstuk 2: Cicero's vroege leven en de aanloop tot de *Pro Caecina*

Paragraaf 2.1: Een ruwe schets van Cicero's leven tot 69 v.C.

Marcus Tullius Cicero werd geboren op 3 januari in 106 v.C. te Arpinum, een stad circa 100 kilometer ten zuidoosten van Rome. Arpinum had de status van een *municipium*: zijn inwoners waren Romeins.⁹ Zij hadden derhalve stemrecht en deelden rechten en plichten met andere Romeinen. Deze verbondenheid met Rome was van betekenis voor Cicero's familie. Zijn familie was namelijk een van de rijkste van Arpinum, en de Tullii Cicerones onderhielden goede banden met een aantal individuen die lokaal en in Rome van invloed waren. Zo was Cicero's tante getrouwd met C. Aculeo die de patronage genoot van L. Licinius Crassus (consul in 95 v.C.).¹⁰ Via Crassus stond Cicero's familie in contact met Q. Mucius Scaevola Augur en Q. Mucius Scaevola Pontifex, beiden prominente juristen.¹¹ De orator M. Antonius (consul in 99 v.C.) was bovendien een kennis van Cicero's oom, Lucius.¹² Een voorbeeld voor Cicero was ten slotte Gaius Marius, geboren te Arpinum en een aangetrouwd familielid.¹³ Deze Marius was een *homo novus*: in zijn familie bevonden zich geen Romeinse senatoren. Toch diende hij maar liefst zeven maal als consul.

De familie van Cicero was eveneens onbekend met senatoriale ambten, aangezien zij behoorde tot de *ordo equester*. Niettemin waren de Tullii Cicerones *domi nobiles*, de aristocraten in hun eigen stad.¹⁴ In Arpinum was zijn grootvader nauw betrokken bij de lokale politiek, maar Cicero's vader bekleedde geen publieke functie als gevolg van zijn slechte gezondheid.¹⁵ Desondanks liet hij Cicero en zijn jongere broer Quintus de best mogelijke opleiding genieten voor een publieke carrière in Rome: zij studeerden Latijn, Grieks, retorica, geschiedenis, recht en filosofie. Waarschijnlijk met het specifieke doel om hun opleiding te bevorderen en hen te voorzien van de beste leraren, verhuisde de familie naar Rome in de jaren 90.¹⁶ Te Rome kwamen de relaties van de Tullii Cicerones goed van pas. In het huis van L. Licinius Crassus verdiepte Cicero zich namelijk intensief in de retorica. Nadat Cicero de *toga virilis* had aangenomen, vervolgde hij zijn juridische opleiding bij Q. Mucius Scaevola Augur (consul in 117 v.C.) en na diens dood bij Q. Mucius Scaevola Pontifex (consul in 95 v.C.). In diezelfde periode, rond 91 v.C., brak de Bondgenotenoorlog uit tussen Rome en zijn Italische bondgenoten. Zelf diende Cicero

⁹ In 188 v.C. verkreeg Arpinum namelijk het Romeins burgerschap, zie Liv. 38.36.

¹⁰ Blom 2010, p. 30.

¹¹ Cic. *Leg.* 1.13; *Brut.* 306; *Amic.* 1.

¹² Cic. *De or.* 2.3.

¹³ Marius' zus was getrouwd met Cicero's oudoom Gratidius; deze M. Gratidius was tevens een zeer vertrouwde vriend van M. Antonius, zie Cic. *Brut.* 168.

¹⁴ Rawson 1975, p. 2.

¹⁵ Cic. *Leg.* 3.36. Cicero's vader hield zich namelijk hoofdzakelijk bezig met studeren, zie Cic. *De or.* 2.2. Dit fragment biedt tevens een verklaring waarom hij het van groot belang achtte dat zijn zonen een zo veelzijdig mogelijke opleiding zouden volgen.

¹⁶ Steel 2013, p. 2.

in het leger van Cn. Pompeius Strabo en, opvallend genoeg, van L. Cornelius Sulla.¹⁷ Sulla zou namelijk in 88 v.C. verwickeld raken in een geschil met C. Marius omtrent het opperbevel in de oorlog tegen Mithridates VI van Pontus. Onbekend is welke positie de Cicerones in deze oorlog hebben ingenomen, maar in tegenstelling tot verscheidene relaties bleven zij gevrijwaard van slachtoffers binnen de familie. Zo stierf M. Antonius in 87 v.C. als gevolg van Marius' bloedige terugkeer in Rome, werd Q. Mucius Scaevola Pontifex vermoord in 82 v.C. op bevel van de zoon van Marius en stierf M. Marius Gratidianus, een neef van Cicero's vader die tevens was geadopteerd door Marius' broer, tijdens Sulla's proscripties in 82 v.C.¹⁸

In de jaren 80 verbleef Cicero grotendeels in Rome, waar hij zich intensief schoolde in verschillende kennisgebieden, onder meer onder begeleiding van de beroemde redenaar Molon.¹⁹ In diezelfde periode bracht hij een werk over retorica uit, een handboek voor redenaars getiteld *De Inventione*. Deze theoretische retorische voorbereiding culmineerde in 81 v.C. in zijn eerste grote redevoering die Cicero op latere leeftijd dan gebruikelijk uitsprak omdat hij, naar eigen zeggen, zo geschoold mogelijk op het Forum wilde verschijnen.²⁰ Hoewel hij deze zaak vermoedelijk verloren heeft, wijst Cicero's publicatie van deze redevoering, en wel de *Pro Quinctio*, op een bewuste vorm van zelfprofilering om zijn talent en vaardigheden te etaleren.²¹ Het feit dat hij een jaar later benaderd werd om Sextus Roscius uit Ameria, beschuldigd van vadermoord, te verdedigen, suggereert dat deze strategie succesvol was.²² In deze strafzaak, die speelde tijdens Sulla's dictatuur, vestigde Cicero bovendien definitief zijn reputatie als advocaat door het op te nemen tegen Chrysogonus, "a favored freeman" van Sulla, direct nadat Sulla de proscripties had beëindigd.²³ Geconfronteerd met fysieke uitputting besloot hij in 79 v.C. te reizen naar Griekenland en Klein-Azië met als doel zich verder voor

¹⁷ Cic. *Phil.* 12.27; Cic. *Div.* 1.72. Zijn militaire dienstvervulling, normaliter een essentieel onderdeel van de *cursus honorum*, benadrukt Cicero echter nergens, zie Blom 2010, p. 32.

¹⁸ Steel 2013, p. 3.

¹⁹ Cic. *Brut.* 309.

²⁰ Cic. *Brut.* 312. Mitchell 1979, p. 53 suggereert echter dat dit een weloverwogen keuze was, ingegeven door de politieke omstandigheden. In 82 v.C. zegevierde Sulla namelijk over de aanhangers van Marius en diens zoon wat resulteerde in Sulla's alleenheerschappij. In *Quinct.* 4 refereert Cicero echter ook aan andere zaken waarin hij zou hebben gesproken; Tempest 2011, p. 32 stelt in dit verband dat deze redevoering weliswaar niet Cicero's eerste was, maar wel zijn eerste grote publieke optreden. Vasaly 2002, p. 72 daarentegen vermeldt dat de *Pro Quinctio* "the most noteworthy" van deze zaken was.

²¹ Kinsey 1971, p. 5.

²² Hoewel vele ambitieuze mannen (onder wie Julius Caesar) hun carrière begonnen als aanklager in een grote strafzaak, koos Cicero juist voor de kant van de verdediging. Als *homo novus* was het voor Cicero immers van groter belang om via de verdediging van cliënten vrienden te verwerven dan zijn reputatie op het spel te zetten door hen aan te klagen, zie Tempest 2011, p. 33.

²³ Mitchell 1979, p. 90. Cf. Cic. *Brut.* 312. Opgemerkt zij dat het Nederlandse woord 'advocaat' niet verward dient te worden met het Latijnse *advocatus*. In de Romeinse procespraktijk werden de vertegenwoordigers van de partijen doorgaans aangeduid met de termen *patroni* of *oratores*. De term *advocati* verwees daarentegen naar personen van hoog aanzien die door hun aanwezigheid de aanklager dan wel de aangeklaagde tijdens het proces ondersteunden, zonder noodzakelijkerwijs een actieve rol in het geding te vervullen.

te bereiden op de veeleisende carrière van redenaar.²⁴ In diezelfde periode trouwde Cicero met Terentia.²⁵ Na twee jaar, waarin hij studeerde onder prominente redenaars en filosofen, keerde Cicero terug in Rome, gereed om de eerste stappen te zetten in zijn politieke loopbaan.

Cicero's *cursus honorum* ving aan in de zomer van 76 v.C. met zijn verkiezing tot quaestor. Ondanks zijn achtergrond als *eques* en *homo novus* bekleedde hij dit ambt *suo anno*, dat wil zeggen op de minimumleeftijd van dertig jaar. De quaestuur verleende Cicero bovendien toegang tot de senaat als gevolg van Sulla's hervorming van de *cursus honorum*.²⁶ Op 5 december 76 v.C. trad hij daadwerkelijk in functie op West-Sicilië, Rome's oudste provincie, onder de praetor Sex. Peducaeus.²⁷ Specifiek viel de inkoop van graan onder zijn portefeuille, om de prijsstijgingen in Rome, ontstaan door de oorlog in Spanje, tegen te gaan. Cicero's ambtstermijn op Sicilië stelde hem, als *ignobili loco natus*, in de gelegenheid om zijn netwerk verder uit te breiden, aangezien invloedrijke Siciliërs toegang boden tot de hoogste regionen van de Romeinse elite.²⁸ Ook ondersteunde hij Romeinse zakenlieden, de zogeheten *negotiatores*, te Sicilië, die een groot deel vormden van de *equites* en derhalve als waardevolle connecties golden.²⁹ Zijn retorische vaardigheden waren, tegen de tijd dat hij Sicilië verliet, tot volle wasdom gekomen, daar hij gedurende zijn termijn *in plurimis causis et in principibus patronis* kon oefenen.³⁰ Hoe belangrijk het publieke leven te Rome echter was, blijkt uit de volgende anekdote van Cicero in de *Pro Plancio*:

sic tum existimabam, nihil homines aliud Romae nisi de quaestura mea loqui. [...] Itaque hac spe decedebam, ut mihi populum Romanum ultro omnia delaturum putarem. At ego, cum casu diebus iis, itineris faciendi causa, decedens e provincia, Puteolos forte venissem, cum plurimi et lautissimi solent esse in iis locis, concidi paene, iudices, cum ex me quidam quaesisset quo die Roma exissem et num quidnam esset novi. Cui cum respondissem, me e provincia decedere: "etiam mehercule," inquit, "ut opinor, ex Africa." Huic ego iam stomachans fastidiose, "immo ex Sicilia," inquam. Tum quidam, quasi qui omnia sciret: "Quid? tu nescis," inquit, "hunc Syracusis quaestorem fuisse?" [...] feci, ut postea quotidie me praesentem viderent; habitavi in oculis; pressi forum; neminem a congressu meo, neque ianitor meus, neque somnus absterruit.³¹ (Cic. *Planc.* 65-66).

²⁴ Cic. *Brut.* 313-314; Plutarchus daarentegen stelt dat Cicero Rome moest verlaten uit vrees voor Sulla's wraak na het offensief tegen zijn rechterhand Chrysogonus, zie Plut. *Cic.* 3.4-7. De moderne wetenschappers wijzen deze opvatting van de hand, cf. Blom 2010, p. 33.

²⁵ Terentia was afkomstig uit een welgestelde familie; haar halfzuster Fabia was een Vestaalse maagd.

²⁶ North 2006, p. 266.

²⁷ Gelzer 2014, p. 28. M. Porcius Cato Sapiens beschreef Sicilië als de *cellam penariam rei publicae nostrae, nutricem plebis Romanae* ("de graanschuur van onze republiek, de voedster van het Romeinse volk"), Cic. *Verr.* 2.2.5. Cf. Cic. *Verr.* 2.2.138, 2.3.216, 2.4.142.

²⁸ Siciliaanse provincialen zoals de Marcelli onderhielden bijvoorbeeld nauwe banden met vooraanstaande figuren als Cn. Pompeius Magnus en Q. Hortensius Hortalus.

²⁹ Tempest 2011, p. 41-42.

³⁰ "...in zeer veel zaken en tegen de voornaamste advocaten...", Cic. *Brut.* 319.

³¹ Deze tekst is ontleend aan Watts 1923.

Op dat moment dacht ik dat de mensen te Rome over niets anders spraken dan over mijn quaestuur. [...] En zo vertrok ik met de verwachting dat het Romeinse volk eigener beweging alles aan mij zou toekennen. Maar, toen ik een paar dagen later wegens mijn reis – ik verliet namelijk de provincie – toevallig in Puteoli was aangekomen, juist op een moment waarop zeer veel voorname mensen zich daar gewoonlijk ophouden, stortte ik welhaast in, rechters, toen iemand mij vroeg op welke dag ik Rome had verlaten en of er nog nieuws was. Toen ik hem antwoordde dat ik de provincie verliet, zei hij: “Goh, dat is waar! uit Afrika, toch?” In mijn trots geraakt en lichtelijk geïrriteerd zei ik: “Nee integendeel, uit Sicilië!” Vervolgens zei een of andere betweter: “Wat? Weet je niet dat hij in Syracuse quaestor is geweest?”³² [...] ik zorgde ervoor dat zij mij daarna elke dag in eigen persoon zouden zien; ik woonde in hun ogen; ik bleef op het Forum; niemand, mijn portier noch de slaap weerhield mij van contact.

Na afloop van zijn ambtstermijn keerde Cicero in 74 v.C. terug naar Rome. Van de periode tot aan het proces tegen Verres is weinig overgeleverd. Wel resteert een gedeeltelijk bewaard gebleven redevoering, de *Pro Tullio*, die van bijzonder belang is voor de erbarmelijke omstandigheden die direct na de slavenoorlog van Spartacus heersten in Zuid-Italië (zie 2.2).³³ Daarnaast is bekend dat in 73 v.C. Cicero, als senator, de consuls bijstond in een juridisch geschil tussen de stad Oropos in Boeotië en Romeinse belastinginners. Centraal stond de vraag of de aan Amphiaraios gewijde gronden belastingplichtig waren. Oropos werd in het gelijk gesteld, hetgeen werd bekrachtigd met een inscriptie die van deze beslissing getuigt.³⁴ Deze zaken illustreren hoe Cicero zich steeds intensiever mengde in zowel juridische als politieke kwesties. Toch trad hij daarbij niet prominent op de voorgrond, zoals enige tijd later wel het geval zou zijn bij de Verrinische redevoeringen. In Rome was de politieke situatie bovendien verre van stabiel.

Paragraaf 2.2: De politieke omstandigheden te Rome

Rome was nog altijd in de ban van de hervormingen van Sulla. Na zijn mars op Rome in 88 v.C. en tijdens de Eerste Burgeroorlog (87 v.C. – 82 v.C.) profileerde L. Cornelius Sulla zichzelf definitief als een meedogenloze arrivist. Zijn succesvolle campagne tegen Mithridates, die in 85 v.C. werd afgesloten met de Vrede van Dardanus, verhinderde weliswaar Sulla's fysieke aanwezigheid in Rome, maar stelde hem

³² Syracuse ligt in het oosten van Sicilië. Cicero daarentegen was quaestor in Lilybaeum, gelegen in het westen van Sicilië.

³³ Zie Gelzer 2014, p. 33. De zaak was voor het overgrote deel juridisch van aard. Hoewel Tacitus later bij monde van M. Aper, de voorvechter van de moderne retorica, stelt dat niemand zulke langdradige verhandelingen over rechtsbegrippen wil lezen (Tac. *Dial.* 20), suggereert Cicero's publicatie van de *Pro Tullio* juist dat hij trots was op zijn superieure juridische kennis, en dat hij deze graag aan de wereld wilde tonen.

³⁴ Gelzer 2014, p. 29 en Rawson 1975, p. 36-37. *Sylloge Inscriptionum Graecarum* 747, r. 11-12: Μάαρκος Τύλλιος Μαάρκου υἱὸς Κορνηλία Κικέρων; cf. Cic. *Nat. D.* 3.49.

daarentegen in staat zich te verzekeren van de loyaliteit van een ervaren leger. In datzelfde jaar dreigde Sulla vanuit het oosten terug te komen naar Rome om wraak te nemen op zijn tegenstanders.³⁵ De consuls L. Cornelius Cinna, die in 86 v.C. Sulla tot publieke vijand verklaarde, en Cn. Papirius Carbo stelden alles in het werk om Sulla het hoofd te bieden. De *princeps senatus* L. Valerius Flaccus (consul in 100 v.C.) wist de senaat echter te bewegen tot een meer verzoenende houding met als doel Sulla een veilige terugkeer te bieden.³⁶ In 83 v.C. keerde Sulla terug naar Italië met zijn leger. Na de verkiezing van C. Norbanus en L. Cornelius Scipio Asiagenus als de consuls van 83 v.C. besloot Sulla tot een invasie in Italië – Norbanus leed spoedig een nederlaag en na vredesonderhandelingen met Scipio liep het gehele consulaire leger over naar Sulla.³⁷ Cn. Pompeius, de zoon van, stelde onverwijld zijn diensten ter beschikking aan Sulla, en ook M. Licinius Crassus verkoos het kamp van Sulla. Rome kwam wederom onder het gezag van Sulla te staan. Sulla vaardigde vervolgens direct proscriptielijsten uit om allen die het oude regime gesteund hadden een laatste slag toe te brengen: circa 2.000 individuen werden vogelvrij verklaard. Op grond van de *lex Valeria de Sulla dictatore*, afgekondigd door de *interrex* Flaccus, werden aan Sulla in 82 v.C. bovendien uitzonderlijke bevoegdheden toegekend ἐπὶ θέσει νόμων, ὧν αὐτὸς ἐφ’ ἑαυτοῦ δοκιμάσειε, καὶ καταστάσει τῆς πολιτείας.³⁸ Wat volgde, waren Sulla's hervormingen in het kader van zijn *optimates*-programma: onder meer het aantal senatoren werd verhoogd van 300 naar 600,³⁹ de jury's van de *quaestiones perpetuae*, de permanente rechtbanken, werden uitsluitend geselecteerd uit de senaat en aan de volkstribunen werd de bevoegdheid ontnomen om wetsvoorstellen te doen. Deze volkstribunen werd tevens verboden om naar hogere ambtelijke functies door te stromen. Na een tweede consulaat in 80 v.C. volgde in 79 v.C. Sulla's vrijwillige abdicatie ten overstaan van de *comitia*, waarna hij zich terugtrok uit het openbare leven.⁴⁰

In 78 v.C. stelde M. Aemilius Lepidus zich kandidaat voor het consulaat met de steun van Pompeius.⁴¹ Hoewel Sulla zich ten volle had ingezet om zijn hervormingswerk veilig te stellen, toonde Lepidus zich aanstonds een tegenstander van de gevestigde orde.⁴² Zijn politieke opstand was echter

³⁵ App. *B Civ.* 1.76-77.

³⁶ Konrad 2006, p. 181.

³⁷ Badian 1958, p. 241-246; Plut. *Sull.* 27-28. De dood van Cinna in 84 v.C. en de politieke onrust in Rome als gevolg van een onbezet consulaat droegen mede bij aan Sulla's beslissing om Italië binnen te trekken, zie App. *B Civ.* 1.79 en Konrad 2006, p. 182.

³⁸ App. *B Civ.* 1.99. "...om wetten in te stellen, welke hij zelf op zichzelf zou toetsen, en om de constitutie te herstellen."

³⁹ Met het oog op de uitgebreide senaat en de toegenomen administratieve behoeften werd het aantal praetoren en quaestor tevens uitgebreid, respectievelijk van vier naar acht en van tien naar twintig.

⁴⁰ Zie App. *B Civ.* 1.103; Plut. *Sull.* 34. Over de exacte datum van Sulla's troonafstand bestaat echter wetenschappelijke controverse, zie Gruen 1995, p. 12.

⁴¹ Plut. *Sull.* 34.4-5.

⁴² Openlijk schaarde Lepidus zich achter de landeigenaren die verjaagd waren in Etrurië door veteranen die onder Sulla hadden gevochten (zie ook 3.1 en 4.2).

van korte duur.⁴³ Ook zijn leger, waarvan een groot deel naar Hispania was overgebracht en daar was aangesloten bij de troepen van Q. Sertorius (praetor in 83 v.C.), werd na enige tijd verslagen door Pompeius en Q. Metellus Pius (consul in 80 v.C.).⁴⁴ Terwijl de Derde Mithridatische Oorlog woedde in Klein-Azië, deed zich dichterbij huis bovendien een ander probleem voor. In 73 v.C. brak een groep gladiatoren onder leiding van de Thracische Spartacus uit een gladiatorenschool in Capua. Binnen twee jaar sloten tienduizenden slaven en verarmde vrije personen zich aan bij deze opstand, die zich uitstreckte over vrijwel geheel Italië tot aan Gallia Cisalpina en meerdere Romeinse cohorten wist te verslaan. Aangezien Pompeius zich in Hispania bevond, werd een speciaal *imperium* aan M. Licinius Crassus (praetor in 73 v.C.) toevertrouwd – die overigens een aanzienlijk fortuin vergaard had door confiscatie van eigendommen tijdens de proscripties. De opstand hield niet lang stand: in 71 v.C. bracht Crassus het slavenleger de definitieve nederlaag toe in Luciana.⁴⁵

Aan het eind van het jaar 71 v.C., op 29 december, werden Crassus en Pompeius Magnus verkozen tot consul; Pompeius was met zesentwintig jaar maar liefst zes jaar jonger dan de wettelijk vereiste wettelijke minimumleeftijd en had bovendien nog geen magistratuur bekleed.⁴⁶ Beide consuls werkten samen aan het tenietdoen van de Sullaanse hervormingen: de *tribunicia potestas* werd in ere hersteld en de uitsluitend uit senatoren bestaande jury's werden vervangen door gemengde.⁴⁷ Op grond van de *lex Aurelia iudiciaria*, ingediend door de praetor L. Aurelius Cotta in 70 v.C., bestonden deze gemengde jury's voor elk een derde uit senatoren, ridders en *tribuni aerarii*.⁴⁸ Daarnaast werden de nog levende aanhangers van Lepidus en Sertorius teruggeroepen uit ballingschap voor zover zij niet in de proscriptielijsten van Sulla waren opgenomen. Het jaar 70 v.C. stond aldus in het teken van hervorming en politieke verzoening. Tussen Crassus en Pompeius bestond echter nauwelijks wederzijdse affiniteit.⁴⁹ Crassus vond steun bij figuren als L. Quinctius (volkstribuun in 74 v.C.) en Cn. Sicinius (volkstribuun in 76 v.C.), beiden vooraanstaande pleitbezorgers van hervorming. Pompeius daarentegen schaarde zich niet met hart en ziel achter de zaak van de *populares*, maar speelde eenvoudigweg in op de onvermijdelijke noodzaak tot hervorming; hij ambieerde veeleer een plaats

⁴³ Onder militaire druk van Q. Lutatius Catulus (consul in 77 v.C.) stief Lepidus enige tijd na zijn consulaat op Sardinië.

⁴⁴ De aanvankelijke loyaliteit die Pompeius Magnus aan Lepidus betoonde door hem in zijn consulaat te steunen bleek dus van korte duur te zijn.

⁴⁵ Cf. Pomp. *Crass.* 8-11; App. *B Civ.* 1.116-120.

⁴⁶ In 180 v.C. was de minimumleeftijd ten aanzien van het consulaat vastgesteld op 42 jaar op grond van de *lex Villia Annalis*, cf. Cic. *Phil.* 5.48. De senaat kon echter, gezien zijn verdiensten, niet eisen dat Pompeius aan de onderkant van de *cusus honorum* zou beginnen.

⁴⁷ Reeds in 75 v.C. schrapte de toenmalige consul C. Aurelius Cotta het verbod op hogere functies voor tribunen, zie Sall. *Hist.* 3.48.8, Maur.

⁴⁸ De laatste groep bestond uit personen die wel voldeden aan de eigendomsdrempel van de *ordo equester* doch niet tot die stand gerekend werden.

⁴⁹ Zie Gruen 1995, p. 41-42 voor nadere onderbouwing van hun wederzijds "*enmity*".

tussen de *optimates*, wier regime hij gewapenderhand had gesteund.⁵⁰ De hervormingen van 70 v.C. namen dus enkele scherpe randjes van Sulla's hervormingen weg. Inhoudelijk veranderde echter weinig aan de machtsverhoudingen. Het Romeinse volk – met name zijn vertegenwoordigers, de volkstribunen – kreeg een deel van zijn bevoegdheden terug, maar de politieke macht bleef stevig in handen van de aristocratie: consuls en *nobiles* behielden onverminderd de controle. De veranderingen in 70 v.C. moeten dan ook niet worden overschat. Zij waren, in de woorden van Gruen, slechts “*tinkerings with the machinery, designed to make the government more popular, the administration more efficient*”. De fundamentele pijlers van het aristocratische systeem bleven immers intact.⁵¹ Sulla's constitutie werd weliswaar in vorm enigszins aangepast, maar bleef in essentie behouden. Niemand pleitte namelijk voor de rehabilitatie van Romeinen en Italiërs wier rechten waren ontnomen door Sulla, en evenmin drong men aan op herverdeling van land of teruggave van geconfisqueerde eigendommen aan hun rechtmatige eigenaren.⁵²

Paragraaf 2.3: De impact van de Verrinische redevoeringen

Hoewel het lastig is om vast te stellen of Sulla's hervormingen structureel hebben bijgedragen aan corruptie in de rechtbanken, was corruptie wel een van de hoofdzaken in de rechtszaak tegen Verres die zich afspeelde in het jaar 70 v.C. te Rome.⁵³ In dit proces trad Cicero, op verzoek van de inwoners van Sicilië, op als aanklager van C. Verres, vertegenwoordigd door Q. Hortensius Hortalus.⁵⁴ Verres, die in 84 v.C. tot quaestor was verkozen en in 74 v.C. de praetuur bekleedde, zou zich namelijk als gouverneur van Sicilië (73 v.C. – 71 v.C.) schuldig hebben gemaakt aan het verduisteren van veertig miljoen sestertiën.⁵⁵ Het (straf)proces vond daarom plaats onder de Sullaanse *lex Cornelia repetundarum*.⁵⁶ Zoals gezegd was Cicero's tegenstander Hortensius, de beroemdste redenaar van zijn

⁵⁰ Gruen 1995, p. 28 en Konrad 2006, p. 186. Het huwelijksverbond tussen Pompeius en Mucia Tertia, de dochter van Q. Mucius Scaevola Pontifex en halfzuster van Q. Metellus Celer en Q. Metellus Nepos, welke Pompeius tot *adfinis* maakte van Q. Metellus Pius (consul in 80 v.C.), het hoofd van het huis van de Metelli, illustreert zijn politieke positie, zie ook Cic. *Fam.* V.2.6.

⁵¹ Gruen 1995, p. 46.

⁵² *Ibid.*

⁵³ In de Sullaanse periode zou er namelijk geen hogere mate van corruptie zijn ten opzichte van de pre-Sullaanse periode, zie Mitchell 1979, p. 131-137 en Gruen 1995, p. 32-33.

⁵⁴ In deze zaak trad Cicero dus voor het eerst op als aanklager in plaats van als verdediger, uit hoofde van zijn vertrouwensverplichtingen jegens de Siciliërs; hijzelf weet het echter fraai om te draaien, zie Cic. *Div. Caec.* 5.

⁵⁵ Cic. *Verr.* 1.56. Hoewel de standaardtermijn van een gouverneurschap op één jaar was vastgesteld, werd Verres' beoogd opvolger, Q. Arrius, verhinderd Verres op te volgen in 72 als gevolg van de strijd tegen Spartacus. De ambtstermijn van Verres werd bijgevolg met twee jaar verlengd, zie Ter Beek 2007, p. 4. Zie Cic. *Verr.* 2.1.34-36.

⁵⁶ Deze wet verschilde niet veel van de *lex Acilia* die bescherming bood aan bondgenoten, *Latini* en niet-Italische ondernemers van Rome, van wie gelden boven een bepaald bedrag waren afgeperst. Verduistering viel tevens onder het bereik van deze wet. Vanuit juridisch oogpunt is voorts van belang dat het delict 'afpersing' van het civielrecht naar het strafrecht werd verlegd, zie Ter Beek 2007, p. 6-8.

tijd die zich met succes kandidaat had gesteld voor het consulaat van het jaar 69 v.C.⁵⁷ Als *advocati* van Verres traden voorts de broers Q. en M. Caecilius Metellus op, die respectievelijk het consulaat en de praetuur voor datzelfde jaar wisten te verwerven. Een derde broer, L. Caecilius Metellus, de opvolger van Verres als praetor, deed er alles aan om Cicero zoveel mogelijk te hinderen bij het verzamelen van bewijs en het horen van getuigen.⁵⁸ Verder bouwde Verres op de steun van de historiograaf L. Cornelius Sisenna en P. Cornelius Scipio Nasica.

Aangezien twee personen – zowel Cicero als een zekere Q. Caecilius Niger – een verzoek bij de praetor M'. Acilius Glabrio hadden ingediend om Verres te mogen aanklagen, begon het proces met een zogenaamde *divinatio* waarin werd beslist wie de aanklacht mocht indienen. In de *divinatio in Caecilium*, het eerste deel van het corpus der Verrinische redevoeringen, wist Cicero echter zo overtuigend aan te tonen dat Caecilius ongeschikt was als aanklager dat de jury direct overtuigd was van diens onbekwaamheid. Nadat Cicero's aanklacht ontvankelijk was verklaard (*nominis receptio*), verzocht hij conform de gangbare praktijk de praetor het proces te verdagen teneinde bewijzen te verzamelen (*inquisitio*). Cicero verkreeg rond 15 januari 70 v.C. een termijn van honderdtien dagen. In de tussentijd deed Verres echter zijn uiterste best om de procesgang te vertragen: op 16 januari diende een stroman van Verres bij de praetor een verzoek in om de ex-gouverneur van de provincie Achaia te mogen aanklagen op grond van afpersing; hij verkreeg een onderzoekstermijn van honderdacht dagen. Daar rechtszaken in Rome werden behandeld in de volgorde waarin de onderzoekstermijnen afliepen, kon de rechtszaak die Cicero tegen Verres aanspande niet beginnen voordat het proces tegen de betrokken ex-gouverneur was afgerond. Beide processen waren immers repetundenzaken en vonden dus voor hetzelfde college van *recuperatores* plaats. Verres' plan slaagde, waardoor Cicero een vertraging van drie maanden opliep.⁵⁹ Eind juli werd het proces tegen de ex-gouverneur afgesloten; het proces tegen Verres stond vervolgens op 5 augustus op de rol.⁶⁰ Van groot belang is echter dat geen recht kon worden gesproken op feestdagen of tijdens spelen, die voornamelijk aan het einde van het kalenderjaar plaatsvonden.⁶¹ Als Verres het proces wist te rekken, zou het grote aantal feesten en spelen voorkomen dat er vóór het nieuwe jaar een rechterlijke beslissing zou zijn – en tegen die tijd zouden Verres' vrienden in functie zijn getreden. Daarom besloot Cicero om in zijn *actio prima* elke aanklacht tegen Verres individueel te introduceren, direct gevolgd door ondersteunende getuigen.⁶² Deze aanpak was, in tegenstelling tot de zogenaamde *oratio perpetua*, ontdaan van retorische

⁵⁷ Bovendien was hij de tegenstander van Cicero in de *Pro Quinctio*, de zaak die hij naar alle waarschijnlijkheid verloren heeft.

⁵⁸ Cf. Cic. *Verr.* 2.2.11-12.

⁵⁹ Cic. *Verr.* 2.1.30.

⁶⁰ Cic. *Verr.* 1.31.

⁶¹ Zie Ter Beek 2007, p. 16 voor de specifieke feesten en spelen van het jaar 70 v.C.

⁶² Cf. Cic. *Verr.* 2.1.29 en Vasaly 2009, p. 111.

pronkstukken; in plaats daarvan richtte Cicero zich met een scherp gevoel voor *Realpolitik* op de Romeinse politiek en de corruptie die in de rechtbanken volgens hem welig tierde:⁶³

Hoc est iudicium in quo vos de reo, populus Romanus de vobis iudicabit. In hoc homine statuatur possitne senatoribus iudicantibus homo nocentissimus pecuniosissimusque damnari. (Cic. *Verr.* 1.47)

Dit is een proces waarin jullie zullen rechtspreken over de aangeklaagde, en het Romeinse volk over jullie. Aan de hand van deze man zal worden vastgesteld of een bijzonder schuldige en bijzonder rijke man veroordeeld kan worden door senatoren als rechters.

Volgens Cicero's eigen woorden was vóórdat zijn redevoering een uur had geduurd alle hoop van de verdediging verbrijzeld. Aan het eind van de eerste procesdag was iedereen overtuigd van Verres' schuld. De volgende dag gaf de verdediging op. Op de derde dag beweerde Verres ziek te zijn.⁶⁴ De hoeveelheid bewijzen was dermate overweldigend dat Verres vrijwillig in ballingschap ging. Hoewel een strafproces normaliter uit twee delen bestond, namelijk de *actio prima* en de *actio secunda*, eindigde deze zaak dus reeds na de *actio prima*. De *actio secunda* publiceerde Cicero overigens alsnog: daarin werkte hij de aanklachten tot in detail uit in vijf fictieve redevoeringen, die als fundament dienden voor zijn politieke ambities.

De vraag rijst *op welke wijze* deze redevoeringen hebben bijgedragen aan Cicero's politieke ambities. De zomer van 70 v.C. besteedde Cicero namelijk aan het werven van stemmen voor zijn kandidatuur als aediel voor het jaar 69 v.C. – de volgende stap in zijn *cursus honorum*. Volgens eigen getuigenis baarde zijn quaestorschap op Sicilië echter weinig opzien in Rome, en de zaak waarmee hij naam maakte lag al tien jaar achter hem. Bovendien had hij zich nooit verkiesbaar gesteld voor het volkstribunaat, een ambt dat jonge politici bij uitstek de kans bood om hun naam onder de aandacht van het publiek te brengen en dat voor een *homo novus* eigenlijk onmisbaar was.⁶⁵ Desondanks werd Cicero verkozen: op 1 januari 69 v.C. trad hij aan als aediel. De zaak tegen Verres moet derhalve de beslissende impuls zijn geweest die zijn politieke loopbaan in een stroomversnelling bracht. Het ligt voor de hand dat Cicero deze gelegenheid aangreep om middels zijn redevoeringen – en zijn ambtsvervulling als aediel – bredere doeleinden te bereiken.⁶⁶ Een van deze doeleinden formuleert Cicero zelf als volgt:

⁶³ Cf. Cic. *Verr.* 1.31. Deze tekst is ontleend aan Greenwood 1928.

⁶⁴ Cic. *Verr.* 2.1.20.

⁶⁵ Zie Mitchell 1979, p. 150.

⁶⁶ Zijn verkiezing tot aediel brengt Cicero namelijk meermaals expliciet in verband met deze zaak, cf. Cic. *Verr.* 1.34-42.

Quoniam totus ordo paucorum improbitate et audacia premitur et urgetur infamia iudiciorum, profiteor huic generi hominum me inimicum accusatorem, odiosum, assiduum, acerbum adversarium. (Cic. Verr. 1.36)

Aangezien de gehele [senatoriale] orde onder de verdorvenheid en brutaliteit van enkelingen gebukt gaat en te lijden heeft onder de schande van processen, verklaar ik mijzelf tot een vijandige aanklager van dit soort mensen – een gehate, onvermoeibare en felle tegenstander.

Cicero bekritiseert hier openlijk de senatoriale klasse. Logischerwijs bracht dit het risico met zich mee de vijandigheid van zowel de rechters als de conservatieve delen van diezelfde klasse op te wekken.⁶⁷ Indien Cicero zich had willen profileren als een *aedilis popularis*, dat wil zeggen een aediel die de belangen van de *populares* behartigt, had hij een dergelijk risico wellicht op de koop toegenomen. Zijn vermijding van het tribunaat,⁶⁸ alsmede zijn herhaalde loftuitingen aan uitgesproken voorstanders van de senatoriale macht – zoals L. Licinius Crassus, Q. Scaevola Augur, Q. Scaevola Pontifex, en M. Antonius – wijzen er echter op dat Cicero zich aldoor loyaal opstelde tegenover de senatoriale aristocratie, en daarmee tegenover de Sullaanse machtsorde. Cicero moest zijn kritiek op het functioneren van de senaat dus zorgvuldig verpakken: in plaats van zich tegen de instelling te keren, wierp hij zich juist op als degene die deze in ere wilde herstellen. Zoals Vasaly het verwoordt: “[Cicero] has found a way to use the prosecution of Verres on one hand to capitalize on and contribute to popularis rhetoric castigating the senate’s stewardship of the jury system, while on the other hand he publicly rejects the ultimate goal of this rhetoric—alteration of the system by diminution of senatorial power within it—and even casts himself as the champion of senatorial interests.”⁶⁹ De politieke impact van de Verrinische redevoeringen moet mijns inziens derhalve niet worden onderschat.⁷⁰ Cicero’s kritiek versterkte namelijk op geen enkele wijze de positie van de senaat, temeer daar Cicero in zijn redevoeringen als het ware olie op het vuur van de *populares* goot in de aanloop van het wetsvoorstel voor

⁶⁷ Meer algemeen maakte Cicero’s positie als aanklager hem kwetsbaar voor persoonlijke aanvallen. Zo kon hem worden verweten zijn invloed te misbruiken of onpatriottisch te handelen, aangezien de vermeende misstanden van de gouverneur plaatsvonden in het kader van diens inspanningen om de Romeinse welvaart te bestendigen. Zijn vijanden zouden voorts kunnen beweren dat hij het ongenoegen van het volk over de senatoriale klasse had aangewakkerd om een waardige en onschuldige magistraat uit de staat te verdrijven, nog voordat zijn verdediging volledig kon worden gehoord, zie Vasaly 2009, p. 98-99.

⁶⁸ Zie Dio Cass. 36.43.4-5 en Gelzer 2014, p. 43-44 voor de opvatting dat Cicero het tribunaat meed om conservatieve senatoren te behagen.

⁶⁹ Vasaly 2009, p. 128. Of, in de woorden van Tempest 2011, p. 57: “He was deferential to the institution of the senate, but his disgust at the state of the courts and the nepotism of the elite inner circle marked him out as a politician for the people, fighting against the nobility’s corruption.”

⁷⁰ Cf. Mitchell 1979, p. 107-134. De opvatting dat Cicero met het aanklagen van Verres doelbewust de gunst van Pompeius zocht door diens rivaliserende factie, de Metelli, te treffen, behoeft in mijn ogen wel degelijk nuancering, zie Gruen 1971.

juryhervorming. Dit vraagstuk was immers sinds de Gracchen een punt van politieke controverse, en onderwerp van diverse wetsvoorstellen.⁷¹ Nu het geschil rond de *tribunicia potestas* was beslecht, bood juist deze kwestie koren op de molen van de *populares*.⁷² In 70 v.C. zien we dus in Cicero niet zomaar een opkomend politiek leider, maar iemand wiens verkiezing tot aediel slechts het begin betekende van een volledige betrokkenheid bij de meest cruciale kwesties van zijn tijd. Hoewel zijn positie als *homo novus* weliswaar bepaalde belemmeringen met zich mee bracht binnen de hogere kringen,⁷³ wordt hier voor het eerst zijn dubbelrol onmiskenbaar duidelijk: enerzijds een senator onder de senatoren, anderzijds een criticus van de senatoriale klasse, vastbesloten om deze te herstellen in haar waardigheid.

⁷¹ Mitchell 1979, p. 135-136.

⁷² De vermelding van deze kwestie door Pompeius tijdens de *contio* van M. Lollius Palicanus in 71 v.C. (Cic. *Verr.* 1.45), de verwijzing van Catulus naar maatschappelijke onrust in zijn senaatsrede van begin 70 v.C. (Cic. *Verr.* 1.44), en het feit dat 64 senatoren in 70 v.C. door de censoren uit de senaat werden verwijderd wegens rechterlijke corruptie, staven de bewering dat dit onderwerp was van intensief politiek debat ten tijde van het proces tegen Verres, zie Vasaly 2009, p. 104-107.

⁷³ Cic. *Verr.* 2.5.181.

Hoofdstuk 3: Cicero's werkwijze in de *Pro Caecina*

Paragraaf 3.1: De feitelijke achtergrond van de zaak

In 69 v.C., toen hij het ambt van aediel bekleedde, trad Cicero op als advocaat van een zekere Aulus Caecina. De rechtszaak begon met de dood van Caesennia, de inmiddels overleden vrouw van Caecina. Aan deze zaak ging een complexe voorgeschiedenis vooraf.⁷⁴ Caesennia trouwde rond 90 v.C. met M. Fulcinius, een niet onaanzienlijke bankier in Rome. Beiden waren afkomstig uit Tarquinius, een oude Etruskische stad die toentertijd van weinig economische betekenis was, en zij behoorden tot de *domi nobiles* van Tarquinius. De invasie van Mithridates in 89 v.C. in Azië bracht het bankwezen echter in zwaar weer: mede als gevolg van de Bondgenotenoorlog en de daaropvolgende burgeroorlog kampte Rome namelijk met een ernstige kredietcrisis. Als reactie daarop – en dus om over liquide middelen te beschikken – verkocht Fulcinius een boerderij in Tarquinius aan zijn vrouw in ruil voor een deel van haar bruidsschat. Het verging hem echter niet veel beter. Enige tijd later ontbond Fulcinius zijn bank en keerde hij terug naar Tarquinius. Met het verkregen geld kocht hij enkele landgoederen, aangrenzend aan het stuk land dat hij aan zijn vrouw had verkocht. Dit perceel zou bekend komen te staan als de Fulciniaanse boerderij, het onderwerp van Caecina's rechtszaak.⁷⁵ Al snel kwam Fulcinius te overlijden, al vertelt Cicero hier bewust niet veel over.⁷⁶ Fulcinius' eigendom, waaronder de Fulciniaanse boerderij, ging over op zijn zoon, eveneens M. Fulcinius geheten; het vruchtgebruik op deze bezittingen was verdeeld tussen de jongere Fulcinius en Caesennia. De bruidsschat keerde opnieuw terug naar Caesennia.⁷⁷ Kort hierop, omstreeks 74 v.C., stierf de jongere M. Fulcinius, die alles naliet aan P. Caesennius, een verwant van Caesennia. Fulcinius legateerde daarnaast het grootste gedeelte van zijn bezittingen aan zijn eigen moeder, Caesennia, en verder een aanzienlijke hoeveelheid geld aan zijn vrouw.⁷⁸ Om Fulcinius' uiterste wilsbeschikking te respecteren, besloot Caesennius het landgoed te verkopen en de legaten te voldoen. De boerderij werd tijdens een veiling te Rome verkocht aan Sex. Aebutius, een vriend en vertrouweling van Caesennia.⁷⁹ Onduidelijk is of Caesennia voorafgaand aan de verkoop een mandaat aan Aebutius had verleend om de boerderij te kopen, of dat zij de boerderij naderhand van hem had overgenomen; zowel de administratie van Caesennia als van de bankier was

⁷⁴ Zie voor dit alles Cic. *Caec.* 10-23.

⁷⁵ *fundum illum Fulcinianum*, Cic. *Caec.* 15.

⁷⁶ Cic. *Caec.* 11. Fulcinius overleed vermoedelijk in 77 v.C., ten tijde van de opstand van Lepidus, die zich verzette tegen de vestiging van Sullaanse veteranen in Etrurië.

⁷⁷ Dit gegeven suggereert dat Caesennia niet onder de *potestas* van haar vader stond.

⁷⁸ Waarschijnlijk gaf Fulcinius zijn testament op deze wijze vorm om de *lex Voconia*, daterend uit 169 v.C., te omzeilen. Deze wet verbood immers dat vrouwen als erfgenaam werden benoemd. De legaten aan zijn moeder en vrouw lijken echter een schending te zijn van een andere bepaling uit dezelfde wet, namelijk dat een legataris niet meer mocht verkrijgen dan de erfgenaam, zie Frier 1985, p. 14-15.

⁷⁹ Uiteraard is Cicero's beschrijving van Aebutius niet rooskleurig. Aebutius wordt onder meer weggezet als een vrouwenvleier, een raadsman van weduwen en een dwaas te midden van mannen. Cicero beweert bovendien dat Aebutius een opportunist was, een zelfbenoemde vriend van Caesennia.

namelijk niet raadpleegbaar. Deze ambiguïteit bleef daarenboven voortbestaan, mede doordat de Romeinen geen systeem kenden om eigendomsoverdracht van land publiekelijk te registreren.⁸⁰ Caesennia verpachtte nadien de boerderij aan een boer, hetgeen evenmin duidelijkheid bracht over de eigendomsverhoudingen.⁸¹ Rond 73 v.C., enige tijd na de verkoop, trad Caesennia in het huwelijk met haar tweede man. De gelukkige was Aulus Caecina, een Romeins burger die afkomstig was uit het *municipium Volaterrae* en de naam droeg van de voornaamste familie in Etrurië.⁸² Tegen de dood is echter geen kruid gewassen, en eind 70 v.C. of begin 69 v.C. stierf ook Caesennia.

Zoals gezegd begon de rechtszaak met de dood van Caesennia. In haar testament benoemde zij als erfgenamen: Caecina voor 23/24^e, M. Fulcinus (een vrijgelatene van de oudere M. Fulcinus) voor 2/72^e en Aebutius voor 1/72^e deel.⁸³ Laatstgenoemde, die zich vermoedelijk gekrenkt voelde door de kleinschaligheid van zijn erfdeel, opende de aanval op A. Caecina met de vraag of Caecina überhaupt gerechtigd was te erven; een Sullaanse wet zou namelijk het burgerrecht van de inwoners van Volaterrae hebben beperkt.⁸⁴ Caecina hield echter zijn rug recht. Na een inspectie van Caesennia's bezittingen verzocht hij de praetor P. Cornelius Dolabella om de aanstelling van een arbiter die de nalatenschap onder de erfgenamen zou verdelen (*iudicium familiae eriscundae*).⁸⁵ Aebutius stelde vervolgens dat de Fulciniaanse boerderij hem toebehoorde, en geenszins onder de nalatenschap viel.⁸⁶ Caesennia zou immers slechts bezit van de boerderij hebben gehad op grond van vruchtgebruik, verleend door haar vroegere echtgenoot. Daar eigendomskwesaties niet binnen een *iudicium familiae eriscundae* konden worden afgewikkeld,⁸⁷ verliet Caecina zich op raad van zijn vrienden, onder wie de jurist C. Aquilius Gallus.⁸⁸ Op hun advies verzocht Caecina Aebutius om op het perceel van de Fulciniaanse boerderij een symbolische gewelddaad te plegen, een zogeheten *vis ac deductio moribus*;⁸⁹ daarmee werd bewerkstelligd dat beide partijen ondubbelzinnig het eigendomsconflict erkenden.⁹⁰ Caecina en Aebutius kwamen vervolgens een datum overeen voor een *deductio*. Tot een daadwerkelijke *deductio* kwam het echter niet, aangezien Aebutius met een *gewapende* groep slaven en vrije mannen verhinderde dat Caecina het perceel kon betreden. Toen Caecina het perceel een tweede keer wilde betreden, werd hij met geweld verjaagd – zelfs projectielen en zwaarden kwamen

⁸⁰ Hoewel de census verplichtte tot het registreren van landbezit, werden aangiften niet nagelopen; bovendien had er geen census plaatsgevonden tussen 86/85 v.C. en 70/69 v.C., zie Frier 1985, p. 17.

⁸¹ Cic. *Caec.* 94.

⁸² Cf. Cic. *Caec.* 104.

⁸³ Het vermogen van de erflater werd opgedeeld in *unciae* ("twaalfden"), die op hun beurt verder onderverdeeld konden worden.

⁸⁴ Cic. *Caec.* 18, 102.

⁸⁵ Cf. Gaius, *Dig.* 10.2.1.1.

⁸⁶ Cic. *Caec.* 19, 95.

⁸⁷ Pomponius *Dig.* 10.2.45 pr.

⁸⁸ Cic. *Caec.* 95.

⁸⁹ Cf. Cic. *Caec.* 2, 20-22, 32, 95.

⁹⁰ Frier 1985, p. 23, 78-92.

eraan te pas. Opmerkelijk aan deze gebeurtenis is dat ook naburige landeigenaren Aebutius te hulp schoten. Frier schetst hen als een groepering van lokale Italische grootgrondbezitters, die zich verzetten tegen een lid van de oude Etruskische aristocratie, gesteund door diens invloedrijke Romeinse vrienden.⁹¹ Deze zaak lijkt daarmee ook een bredere dimensie te hebben, namelijk die van een sociaal conflict in Tarquini.

Na afloop van het incident in Tarquini keerden beide partijen terug naar Rome. Caecina verkreeg van de praetor een *interdictum de vi armata*, op grond waarvan Aebutius werd bevolen de eiser, Caecina, terug te brengen naar de plaats waarvan hij met geweld was verdreven. Aebutius voerde echter aan dat hij dit reeds had gedaan, waarmee hij iedere aansprakelijkheid ontkende. Dit leidde tot een *sponsio*, een procesweddenschap: de verweerder beloofde een geldbedrag te betalen indien hij het edict van de praetor had geschonden; de eiser beloofde hetzelfde bedrag te betalen indien de verweerder het edict niet had geschonden.⁹² Ter beslechting van deze *sponsio* werd een college van drie recuperatoren aangesteld. Deze rechters ontvingen drie *formulae*, waarop hun eindvonnis werd gebaseerd.⁹³ In de rechtszaak die volgde, geleid door drie verder onbekende *recuperatores*, trad de onderscheiden senator C. Calpurnius Piso (consul in 67 v.C.) op als advocaat van Aebutius. De kern van deze zaak betrof, het voorgaande in ogenschouw genomen, niet de erfenis, noch het eigendom van de boerderij, maar juist het feitelijk bezit (*possessio*) van de boerderij en de juridische gevolgen van de gewapende confrontatie. De *Pro Caecina* lijkt de redevoering te zijn van de derde hoorzitting – het proces was dus tweemaal verlengd.⁹⁴

Paragraaf 3.2: Het juridische probleem en het *interdictum de vi armata*

Zoals eerder genoemd kwamen Caecina en Aebutius tot een afspraak over de datum waarop de *vis ac deductio moribus* plaats zou vinden. Geheel tegen de verwachting in besloot Aebutius echter dat Caecina geen voet op het perceel mocht zetten. De vraag rijst waarom Aebutius hiertoe overging. Aanvankelijk zou Aebutius hebben verondersteld dat een *deductio* zou uitmonden in een rechtszaak over eigendom, ingeleid door een *actio in rem per sponsionem*.⁹⁵ *Deductio* zou in dat geval zijn status als bezitter bevestigen, hetgeen hem de sterkere positie als verweerder verschafte, aangezien de *onus*

⁹¹ Frier 1985, p. 25-26. Caecina genoot bijvoorbeeld de patronage van de Servilii Isaurici.

⁹² Gai. *Inst.* 4.165. Het bedrag van deze weddenschap was gelimiteerd tot de waarde van het eigendom in kwestie.

⁹³ De eerste *formula* droeg de *recuperatores* op te onderzoeken of de verweerder het genoemde bedrag had beloofd wegens het overtreden van het edict. De tweede *formula* beval hen na te gaan of de eiser datzelfde bedrag aan de verweerder verschuldigd was, indien laatstgenoemde het edict niet had overtreden. De derde *formula* gelastte de toekenning van de waarde van het eigendom aan de eiser, indien deze de zaak won en de verweerder het eigendom niet had teruggegeven, zie Frier 1985, p. 225

⁹⁴ Cic. *Caec.* 6.

⁹⁵ Gai. *Inst.* 4.91, 93-94.

probandi, de bewijslast, dan bij de eiser kwam te liggen.⁹⁶ In geval van een eigendomsgeschil was Aebutius zeker van zijn zaak: hij beschikte zowel over schriftelijke documenten als over getuigen die konden bevestigen dat hij de boerderij bij de verkoop had verworven.⁹⁷ *Deductio* raakte echter, als gevolg van het jaarlijks vastgestelde edict van de praetor, snel in onbruik.⁹⁸ In plaats daarvan werd het *interdictum de vi* steeds vaker toegepast.⁹⁹ Dit interdict had een andere strekking: het opende de deur naar een rechtszaak over *possessio* (feitelijk bezit), en niet over eigendom; het uitvoeren van een *deductio* bevestigde dan logischerwijs niet de positie als bezitter.¹⁰⁰ Een rechtszaak over *possessio* bracht voor Aebutius meer problemen met zich mee. Een derde partij, de pachter, oefende immers feitelijke macht over de boerderij uit, terwijl onduidelijk was ten behoeve van wie hij deze pacht verrichte. Aebutius vreesde daarom het *interdictum de vi*, dat als volgt luidde:

Unde tu aut familia aut procurator tuus illum aut familiam aut procuratorem illius in hoc anno vi deiecisti, cum ille possideret, quod nec vi nec clam nec precario a te possideret, eo restituas.¹⁰¹

De toestand waaruit jij, of jouw huishouding of zaakwaarnemer, hem, of zijn familie of zaakwaarnemer, in dit jaar met geweld hebt verdreven, terwijl hij in bezit was, en dat bezit niet met geweld, niet heimelijk, en niet op verzoek van jou had verkregen, in die toestand moet je hem herstellen.

Onder dit interdict zou Caecina hebben gepoogd om opnieuw *possessio* te bemachtigen nadat hij met geweld uit dat bezit was verdreven. Cicero benadrukt meermaals dat het Caecina te doen was om opnieuw het bezit te verwerven, dan wel om herstel in dat bezit.¹⁰² In die context zou *deductio*, zoals eerder genoemd, een symbolische handeling zijn om het *interdictum de vi armata* te verkrijgen van de praetor. Vermoedelijk realiseerde Aebutius zich te laat wat de juridische implicatie van een *deductio* waren, namelijk een rechtszaak over feitelijk bezit in plaats van eigendom – en dus een aanzienlijk

⁹⁶ Cf. *Dig.* 43.17.1.1-4.

⁹⁷ *Cic. Caec.* 16-17, 19, 27.

⁹⁸ Het praetorisch recht had zich ontwikkeld *adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia* (“met het oog op het ondersteunen, aanvullen of corrigeren van het civiele recht”), Papinianus, *Dig.* 1.1.7.1. In de late Republiek had de praetor dus aanzienlijk veel vrijheid om zijn eigen *iurisdictio* te definiëren, waardoor het edict van de praetor jaarlijks werd veranderd, zie Frier 1985, p. 42-57.

⁹⁹ De chaos van de burgeroorlogen en de rebellie van Lepidus in de jaren 70 v.C. maakten gewapend geweld op het platteland tot een veelvoorkomend verschijnsel, met name door toedoen van slavenbendes. Om de eigenaren van deze slaven verantwoordelijk te kunnen stellen, introduceerde de praetor M. Terentius Varro Lucullus het nieuwe *iudicium vis hominibus coactis armatisve* – een rechtsmiddel dat kan worden beschouwd als een voorloper van het latere *interdictum de vi armata*, zie Frier 1983, p. 232-237 en Frier 1985, p. 52-57.

¹⁰⁰ Frier 1985, p. 86 merkt op dat, als gevolg van de toenmalige fluiditeit van het Romeinse recht, “[*deductio*] raised the very issue it was supposed to settle.”

¹⁰¹ *Cic. Tull.* 44. *Cic; Caec.* 91; Frier 1985, p. 53.

¹⁰² *possessionem...reptam* en *in possessionem...restituatur*, *Cic. Caec.* 9, 75.

minder sterke rechtspositie voor Aebutius. Omdat hij zich niet aan de gemaakte afspraak kon onttrekken, besloot hij tot een gewapende interventie. Daarmee werd de zaak aanzienlijk complexer: het ging nu immers niet langer om een ‘gewone’ gewelddadige verdrijving, maar om een verdrijving met gewapende mannen. De zaak viel daardoor onder het *interdictum de vi armata*, dat als volgt luidde:¹⁰³

Unde tu aut familia aut procurator tuus illum vi hominibus coactis armatisve deiecisti, eo restituas.¹⁰⁴

De toestand waaruit jij, of jouw huishouding of zaakwaarnemer, hem met geweld door samengebrachte of bewapende mannen hebt verdreven, in die toestand moet je hem herstellen.

De uitleg van dit interdict heeft binnen de rechtshistorische wetenschap geleid tot een verhitte discussie over het Romeinse recht inzake *possessio* in de late Republiek. Slechts vier paragrafen in de *Pro Caecina* zijn voldoende geweest om Cicero te beschuldigen van een bewuste verdraaiing van de betekenis van het *interdictum de vi armata* – en daarmee van het recht zelf – teneinde de jury af te leiden van de vraag of Caecina bezitter was.¹⁰⁵ Deze paragrafen zijn echter niet de enige die zich concentreren op het *interdictum de vi armata*. Integendeel, het grootste gedeelte van de ons overgeleverde *Pro Caecina* draait om de vraag of dit interdict in het onderhavige geschil van toepassing was. Als advocaat van Aebutius moest Piso zijn verweer namelijk baseren op een strikt grammaticale lezing van het interdict (*summo iure agere*), met name op de betekenis van het werkwoord *deicere* (verdrijven).¹⁰⁶ Uit de redevoering blijkt immers dat Piso reeds had toegegeven dat Aebutius mannen had verzameld en bewapend, dat hij Caecina met de dood had bedreigd, en dat hij in beginsel aansprakelijkheid zou aanvaarden, indien aan de formele voorwaarden van het interdict was voldaan.¹⁰⁷ De kern van Piso’s verdediging berustte aldus op de stelling dat Caecina het perceel nooit had betreden, en daarom in juridische zin niet van dat perceel verdreven kon zijn; het interdict zou volgens deze redenering uitsluitend van toepassing zijn bij fysieke verwijdering van het perceel in kwestie.¹⁰⁸ Cicero wijdt een aanzienlijk deel van zijn redevoering (§23-89) aan het ondergraven van dit

¹⁰³ Deze lezing van de feiten is gebaseerd op de reconstructie die door Frier is voorgesteld, zie Frier 1985, p. 85-92.

¹⁰⁴ Cic. *Caec.* 37, 41, 55, 59, 87-88; Frier 1985, p. 55.

¹⁰⁵ Stroh 1975, p. 83.

¹⁰⁶ Overigens beklagt Cicero zich hierover: de zaak zou dan immers niet meer draaien om de verdorvenheid van Aebutius, zie Cic. *Caec.* 4.

¹⁰⁷ Cic. *Caec.* 24, 31, 34, 38, 64, 66, 84. In deze passages paraphraseert Cicero de *confessio* (Cic. *Caec.* 24) van Piso. Hoewel deze uiteraard niet neutraal van toon zijn, geven zij wel de hoofdlijnen van Piso’s argument weer.

¹⁰⁸ *non posse probari quemquam esse deiectum nisi ex eo loco in quo fuisset* (“dat niet bewezen kan worden dat iemand is verdreven, tenzij van de plaats waar hij was geweest”), Cic. *Caec.* 79.

argument (zie 3.3). Het lijkt er echter op dat Piso zich reeds in zijn tweede redevoering genoodzaakt zag tot een “*fallback position*” over te gaan.¹⁰⁹ Cicero merkt namelijk op dat uit de brokstukken van Piso’s eerdere betoog een nieuw, minder strikt argument naar voren kwam.¹¹⁰ Naar analogie van het *interdictum de vi* poneerde Piso dat Caecina *possessio* moest hebben gehad om zich op het *interdictum de vi armata* te kunnen beroepen:

Ac primum illud attende, te iam ex illa ratione esse depulsum, quod negabas quemquam deiici posse, nisi inde ubi tum esset: iam posse concedis; eum qui non possideat negas deiici posse. (Cic. *Caec.* 90)

Maar merk allereerst het volgende op, dat jou dat argument inmiddels uit handen is geslagen, waarin je ontkende dat iemand verdreven kon worden, behalve van de plek waar hij toen was: nu geef je toe dat dit wel mogelijk is; je ontkent dat hij, die niet in bezit is, verdreven kan worden.

Piso baseert zich daarbij op de clausules *cum ille possideret* en *quod nec vi nec clam nec precario a te possideret*, ook bekend als de *exceptio vitiosae possessionis*. Aangezien de verdediging van mening was dat Caecina geen bezit had over het perceel, betoogde Piso vermoedelijk dat Caecina de boerderij niet in bezit had genomen toen hij de pacht inspecteerde,¹¹¹ bovendien dat de boerderij reeds vóór de inspectie van Caecina in het bezit van Aebutius was, én dat dit bezit nadien voortduurde.¹¹² In slechts vier paragrafen (§90-93) behandelt Cicero deze nieuwe stelling van Piso. Cicero zet uiteen dat het verschil tussen beide interdicten wél van significant belang is. Het *interdictum de vi* ziet immers op alledaags geweld (*vi quotidiana*),¹¹³ terwijl het *interdictum de vi armata* door de toevoeging van de woorden *hominibus coactis armatisve* betrekking heeft op verzaamd geweld, gepleegd met wapens of een groep mannen.¹¹⁴ Bovendien stelt het *interdictum de vi* zwaardere eisen aan de bewijslast van de eiser door toevoeging van de twee bovengenoemde extra clausules;¹¹⁵ deze clausules zijn weggelaten in het *interdictum de vi armata*. Het verschil in de aard van het geweld – gewapend versus ongewapend – is volgens Cicero aldus gerelateerd aan het opnemen van de specifieke excepties in het *interdict de vi*.¹¹⁶ Daarnaast stelt Cicero dat de twee clausules als onafhankelijke vereisten gelezen moeten worden, namelijk: (1) het bezit (*possessio*) en (2) het bezit te goeder trouw (*quod nec vi nec clam nec precario*).

¹⁰⁹ Frier 1985, p. 112-115, 172-183.

¹¹⁰ Cic. *Caec.* 90.

¹¹¹ Cic. *Caec.* 94.

¹¹² Cic. *Caec.* 94.

¹¹³ Cic. *Caec.* 92.

¹¹⁴ Cic. *Caec.* 92, 93.

¹¹⁵ Cic. *Caec.* 93.

¹¹⁶ Het achterliggende principe is dat degene die verzaamd geweld gebruikt, over minder verweermiddelen beschikt, zie Cic. *Caec.* 93.

Daar deze clausules niet in het *interdictum de vi armata* zijn opgenomen, beredeneert Cicero dat *possessio* géén voorwaarde is voor een beroep op het *interdictum de vi armata*.¹¹⁷

Onder moderne rechtswetenschappers overheerste lange tijd de opvatting dat Cicero's argument tegen Piso's hernieuwde standpunt inzake het *interdictum de vi armata* een retorische kunstgreep is.¹¹⁸ Latere Romeinse juristen lijken namelijk, in de optiek van deze wetenschappers, de visie van Piso te hebben gevolgd. Zo stelt Ulpianus dat alleen degene die in bezit is, als verdreven kan worden beschouwd.¹¹⁹ De juristen stellen daarmee het *interdictum de vi armata* inhoudelijk gelijk aan het *interdictum de vi*.¹²⁰ Op het eerste oog komt Cicero's argument zodoende op losse schroeven te staan, terwijl Piso – en daarmee de opvatting dat *deiectio* noodzakelijk *possessio* veronderstelt – in het gelijk zou worden gesteld. Cicero's interpretatie zou immers impliceren dat iedere willekeurige indringer, die door de boer (of diens huishouding dan wel diens zaakwaarnemer) met een zwaard of stok werd verdreven, geacht werd in bezit te zijn geweest – een conclusie die absurd is.¹²¹ Toch hoeft dit niet te betekenen dat Cicero ongelijk had; het *interdictum de vi armata* bood bijvoorbeeld tevens bescherming aan ieder die een sterkere aanspraak op het bezit – te weten het perceel vanwaar hij werd verdreven – kon doen gelden dan een willekeurige voorbijganger.¹²² Frier stelt bovendien dat het begrip *deiectio* pas met de opkomst van het *interdict de vi armata* in 71 v.C. geleidelijk een zelfstandige invulling begon te krijgen waarin *possessio* werd verondersteld.¹²³ Hoewel latere juristen dus een striktere uitleg voorstonden, hoeft dat niet beslissend te zijn voor het recht zoals dat gold in 69 v.C.¹²⁴ Aangezien wij grotendeels afhankelijk zijn van Cicero's *Pro Caecina* en de ontwikkeling van de interpretatie in de Digesten zich buiten ons zicht heeft voltrokken, is een definitief oordeel over de 'correcte' interpretatie van het interdict nauwelijks te geven. De discussie gaat dus voort.¹²⁵

¹¹⁷ Cf. Cic. *Tull.* 44-46.

¹¹⁸ Cf. Von Savigny 1803, p. 369-370; Roby 1902, p. 521-524; Stroh 1975, p. 82-83.

¹¹⁹ Ulpianus *Dig.* 43.16.1.23, 26.

¹²⁰ Ulpianus *Dig.* 43.16.1.24, 3.8. Daartegenover erkent Ulpianus wel dat *deiectio* niet beperkt is tot fysieke verwijdering van het perceel in kwestie, maar ook kan inhouden dat iemand wordt verhinderd om het perceel te betreden, *Dig.* 43.16.1.24.

¹²¹ Zie voor dit voorbeeld Roby 1902, p. 525.

¹²² Schnetter 2021, p. 278.

¹²³ Het feit dat Cicero in de *Pro Caecina* vrijwel letterlijk hetzelfde argument gebruikt als in de *Pro Tullio* – een redevoering die wordt gedateerd in 71 v.C., het jaar waarin het *interdictum de vi armata* voor het eerst in het edict werd opgenomen – wijst eveneens op een geleidelijke ontwikkeling van het begrip *deiectio*, en suggereert dat het argument als zodanig juridisch verdedigbaar was.

¹²⁴ Schnetter 2021, p. 274-278 plaats de discussie in een bredere context en stelt dat het überhaupt onmogelijk is om met betrekking tot deze interdicten een onbetwistbare betekenis aan de Digesten te ontleenen.

¹²⁵ Cf. Schnetter 2021, p. 269-288.

Paragraaf 3.3: De structuur van de redevoering

Nu het juridische probleem omtrent de toepassing van het *interdictum de vi armata* nauwkeurig is weergegeven, ligt het in de rede om de opbouw van de *Pro Caecina* nader te analyseren. Cicero's weerlegging van de argumenten van Piso is immers niet louter juridisch van aard; vrijwel elk moment grijpt hij aan om een beroep te doen op de bredere morele en rechtsfilosofische principes. De redevoering volgt in grote lijnen de klassieke structuur van *exordium*, *narratio*, *partitio*, *argumentatio* en *peroratio*. Het *exordium* (§1-9) benadrukt vooral de brutaliteit (*audacia*) van Aebutius en de besluiteloosheid (*dubitatio*) van de *recuperatores* om zich uit te spreken in deze zaak. In de *narratio* (§10-23) zet Cicero op uitgebreide wijze de feiten uiteen.¹²⁶ Opmerkelijk genoeg ontbreekt een *partitio*.¹²⁷ De lange *argumentatio* (§23-102) vangt aan met de *confessio* van de verdediger (zie 3.2) en de tien getuigenverklaringen van hen die aanwezig waren bij de *deductio*. Daarna splitst Cicero zijn argument op in twee delen: *de re* (§32-85) en *de verbo* (§86-95). In het eerste deel betoogt hij allereerst dat er een specifiek rechtsmiddel moet bestaan voor het onrecht dat Caecina is aangedaan (§32-40). Vervolgens stelt Cicero dat de handelingen van Aebutius *vis* bewerkstelligen in de zin van het *interdictum de vi armata*, ondanks Piso's verweer dat niemand gewond was geraakt of om het leven was gekomen (§41-48). Daaropvolgend betoogt Cicero dat het interdict van toepassing is, omdat de woorden van het interdict breed geïnterpreteerd moeten worden (§49-64). Hij onderbouwt dit met een beroep op de bedoeling (*sententia*) van de wet in tegenstelling tot de letter (*verba*), en op de jurist Aquilius, wiens opvatting Cicero steunt (§65-79). Cicero citeert bovendien het *responsum* van een niet nader genoemde jurist, dat oorspronkelijk door Piso is aangevoerd, en poneert dat ook deze jurist feitelijk zijn standpunt onderschrijft. (§79-85). In het tweede deel van de *argumentatio*, *de verbo*, gaat Cicero in op de letterlijke bewoording van het interdict (§86-95). De woorden *unde deiecisti* impliceren volgens hem niet slechts de fysieke verdrijving van, maar ook het verhinderen van toegang tot een bepaalde plaats (§86-89).¹²⁸ Tot dusver heeft de *argumentatio* primair betrekking op Piso's oorspronkelijke interpretatie van *deiectio*. Hierna bespreekt Cicero Piso's *fallback position* (dat Caecina *possessio* moest hebben gehad om zich op het *interdictum de vi armata* te kunnen beroepen), en beargumenteert hij dat uit de structuur van het interdict blijkt dat bezit geen vereiste is voor toepassing

¹²⁶ Frier 1985, p. 117 stelt dat, aangezien de feiten vermoedelijk reeds bekend waren bij de *recuperatores* – het betrof immers de derde redevoering – het voor de hand ligt dat Cicero de *narratio* bij publicatie heeft uitgebreid om lezers een helder overzicht van de zaak te bieden. Stroh 1975, p. 92 stelt daarentegen dat Cicero een uitgebreide *narratio* gebruikt om Aebutius vanaf het begin neer te zetten als een “*juristischen Wortverdreher*”.

¹²⁷ Stroh 1975, p. 93 beargumenteert, met een verwijzing naar Quint. *Inst.* 4.5.5, dat Cicero doelbewust een *partitio* ontloopt, omdat Cicero's *argumentatio* anders in het water zou vallen. Friers tegenargument – dat §86 en 90 een informele *partitio* weergeven – is in mijn optiek vrij zwak. Een systematische opsomming van de argumenten ontbreekt immers, én de *partitio* zou in dat geval zeer laat in de redevoering verschijnen, hetgeen de retorische functie van de *partitio* – het structureren van de *argumentatio* – ondermijnt.

¹²⁸ Cf. Ulpianus *Dig.* 43.16.1.24.

van het *interdictum de vi armata* (§90-93, zie 3.2) Vervolgens voert Cicero *extra causam* aan dat, zelfs als bezit vereist was, Caecina daadwerkelijk *possessor* was (§94-95). Op dat punt volgt een korte uitweiding over het probleem van het burgerschap van de inwoners van Volaterrae (§95-102; zie hoofdstuk 4). De redevoering eindigt met een beknopte *peroratio*, waarin Cicero Caecina's standvastigheid prijst en de belangrijkste punten van zijn betoog herhaalt (§103-104).

Het overgrote deel van de redevoering draait in wezen om de juridische implicaties van Aebutius' handelen en de interpretatie van het interdict. Daarbij maakt Cicero gebruik van twee thema's: de tegenstelling tussen *ius* en *vis*, en de relatie tussen het geschreven recht en de maatschappij, met *aequitas* als kernbegrip.¹²⁹ Het eerste thema brengt Cicero vroeg in de redevoering naar voren: *vis ea quae iuri maxime est adversaria*.¹³⁰ Deze dichotomie vormt een terugkerend motief in de *Pro Caecina*, en vindt bovendien weerklank in Cicero's latere redevoeringen en filosofische werken.¹³¹ In zijn lofprijzing van het *ius civile* (§65-75) beschrijft Cicero het recht als de basis van privébezit (*privatae rei*) en van een stabiele maatschappij.¹³² Het recht is, zo stelt hij, geworteld in het algemeen belang (*utilitas communis*), en verheven boven sociale verdeeldheid en individuele drijfveren.¹³³ *Vis* is daar wél aan onderworpen, aangezien zij wordt aangewend voor eigenbelang. Cicero benadrukt dat ook psychologische dreiging van geweld binnen het bereik van het begrip *vis* valt, juist om Piso's bewering te weerleggen dat Caecina geen wettelijk geweld zou zijn aangedaan.¹³⁴ Tegelijkertijd schetst Cicero met deze tegenstelling een scherp contrast tussen Caecina en Aebutius: Caecina is de redelijke burger die op kalme wijze zijn rechten uitoefent, gesteund door de *vox iuris* (de stem van het recht),¹³⁵ terwijl Aebutius wordt neergezet als het toonbeeld van *audacia*, gedreven door de *vox libidinis* (de stem van bandeloosheid).¹³⁶ Indien Caecina in het ongelijk zou worden gesteld, dan komen niet slechts zijn individuele rechten in het geding, maar ook de belangen van het Romeinse volk.¹³⁷

Het begrip *aequitas* vormt het tweede centrale thema van de redevoering. Cicero hanteert deze term, in de woorden van Frier, als "*internal or immanent fairness that mediates between an abstract, general rule and the concrete, specific case*."¹³⁸ Door middel van interpretatie maakt *aequitas*

¹²⁹ Frier 1985, p. 118-126.

¹³⁰ "...dit geweld dat het meest vijandig is aan het recht...", Cic. *Caec.* 5.

¹³¹ Cic. *Caec.* 33; Cic. *Sest.* 92; Cic. *Leg.* 3.42.

¹³² Cic. *Caec.* 75. Deze lofprijzing van het *ius civile* markeert Cicero later als een van de belangrijkste onderdelen van zijn redevoering, zie Cic. *Orat.* 102.

¹³³ Cic. *Caec.* 49, 50, 70.

¹³⁴ Cic. *Caec.* 41-48.

¹³⁵ Cic. *Caec.* 10, 103.

¹³⁶ Cic. *Caec.* 76-77.

¹³⁷ Cic. *Caec.* 75-76.

¹³⁸ Frier 1985, p. 120.

het mogelijk om tot een juiste beslissing te komen die recht doet aan de geest van de regels. Dit principe komt duidelijk naar voren in het volgende citaat:

Verum in his caussis non verba veniunt in iudicium, sed ea res cuius causa verba haec in interdictum coniecta sunt. Vim quae ad caput ac vitam pertinet restitui sine ulla exceptione voluerunt. (Cic. *Caec.* 63)

Maar in deze zaken wordt niet over woorden geoordeeld, maar over de zaak met het oog op waarop deze woorden in het interdict zijn opgenomen. Men wilde dat geweld gericht tegen hoofd en leven zonder uitzondering ongedaan wordt gemaakt.

Het spanningsveld tussen de letter (*verba*) en de geest (*sententia*) van de wet vormt de kern van Cicero's strategie. Deze retorische topos, de *controversia ex scripto et sententia*, berust op een scherpe tegenstelling tussen de bewoordingen van het geschrift en de intentie van de schrijver.¹³⁹ Onomwonden stelt Cicero dat de bedoeling van de wetgever zwaarder weegt dan een puur grammaticale lezing van de wet.¹⁴⁰ Woorden, zo betoogt hij, schieten per definitie tekort om de volledige bedoeling van de wetgever uit te drukken; elke wet vereist daarom een ruimere interpretatie. Zo'n lezing is bovendien niet enkel nuttig (*utile*), maar ook eerbaar (*honestum*), omdat het vasthouden aan de intentie de wijsheid en vooruitziendheid van de wetgever bevestigt.¹⁴¹ Tegenover deze benadering positioneert Cicero zijn tegenstander Piso, die zich verschuilt achter de *verba*. Het wordt langzamerhand duidelijk dat Cicero de strategie van Piso koppelt aan de daden van Aebutius: Aebutius' *vis* wordt verhuld door de vasthoudendheid van Piso aan de letterlijke interpretatie.¹⁴² Aan het eind van de *argumentatio* horen we de *vox iuris* verkondigen dat *vis* niet enkel fysiek, maar ook mentaal kan zijn; dat wie verhinderd wordt een bepaalde plek te betreden, evengoed verdreven is; en dat de *res*, *sententia* en *aequitas* uiteindelijk moeten prevaleren. De *vox libidinis* daarentegen roept dat er geen sprake is van *vis* zonder bloedvergieten; dat er van *deiectio* geen sprake kan zijn zolang niemand daadwerkelijk de plaats in kwestie heeft betreden; en dat het recht uitsluitend gelezen moet worden volgens *verbum ac littera*.¹⁴³ In het tweede gedeelte van zijn betoog richt Cicero zich echter wél op de letter van de wet; hij vergelijkt immers woordelijk het *interdictum de vi armata* met het *interdictum de vi* (zie 3.2). Stroh noemt deze constructie een *retorsio criminis*: voordat Cicero toekomt aan de beslissende rechtsvraag – waarbij hij afhankelijk is van een letterlijke interpretatie – moet hij eerst “die

¹³⁹ Cf. Cic. *Inv.* 2.121.

¹⁴⁰ Cic. *Caec.* 49-81.

¹⁴¹ Cic. *Caec.* 51-52, 54-55, 77, 86.

¹⁴² Frier 1985, p. 122-123.

¹⁴³ Cic. *Caec.* 76-77.

Richter gegen den Vorwurf der 'Wortklauberei' [zu] immunisieren."¹⁴⁴ Strohs lezing biedt een interessante kijk op deze manoeuvre van Cicero, maar de manoeuvre vormt slechts één onderdeel van Cicero's bredere, tweeledige strategie. Ten eerste tracht hij namelijk Piso, door diens vermeende *confessio*, ertoe te dwingen de bewijslast op zich te nemen, zodat Piso moet aantonen dat het gebruik van *vis* zowel legitiem als gerechtvaardigd was. Ten tweede vestigt Cicero alle aandacht op Piso's oorspronkelijke interpretatie van het interdict, en probeert hij het belang van Piso's *fallback position* (dat *possessio* een vereiste was voor het *interdictum de vi armata*) te marginaliseren.¹⁴⁵ Rond deze kern construeert hij zijn centrale tegenstellingen tussen *ius* en *vis*, tussen *sententia* en *verba*. Vermoedelijk hoopte Cicero dat zijn omvangrijke aanval op Piso's oorspronkelijke standpunt diens verweer daartoe zou beperken, evenals het oordeel van de recuperatoren. Mocht die strategie falen, dan kon Cicero in elk geval hopen op uitstel, waarmee hij tijd zou winnen om nieuwe argumenten te bedenken.¹⁴⁶

Alhoewel ik het eens ben met Strohs stelling dat Cicero opzettelijk de aandacht afleidt van Piso's *fallback position*, meen ik dat zijn analyse van de *Pro Caecina* een negatief timbre heeft. Zijn lezing is geënt op de overtuiging dat Cicero het rechtssysteem misbruikt om zijn cliënt te bevoordelen – met als gevolg dat niet Aebutius, maar Cicero als de boosdoener wordt neergezet.¹⁴⁷ In mijn ogen gaat Stroh hier te ver: zijn aanpak valt te typeren als "*orator-hunting*", waarbij Cicero niet als een meesterlijke redenaar, maar als een juridische vervalser uit de verf komt.¹⁴⁸ Frier biedt in dat opzicht tegengeluid. Hij erkent Cicero's strategische keuzes en waardeert tegelijkertijd de scherpste van diens betoog. Zelf acht ik Friers benadering overtuigender: hij laat zich niet uitsluitend leiden door de juridische onzekerheid omtrent het juridische probleem, maar weet de redevoering zowel kritisch als met oog voor haar retorische kracht te analyseren. Al klinkt het wellicht wat overdreven, Frier stelt niet zonder reden het volgende: "*the Pro Caecina has some claim to be considered the most brilliant speech ever delivered in a private lawsuit, either in the ancient world or since.*"¹⁴⁹

¹⁴⁴ Stroh 1975, p. 91.

¹⁴⁵ Cicero zet het tweede argument van Piso letterlijk gekscherend weg, zie Cic. *Caec.* 90.

¹⁴⁶ Frier 1985, p. 125-126.

¹⁴⁷ Strohs analyse is namelijk gebaseerd op de studie van Nicosia 1965, die eveneens de kern van Cicero's *argumentation* reduceert tot "*a single quibble which is also a misrepresentation of the law*", zie Fotheringham 2004, p. 257 en Bílý 2018, p. 184.

¹⁴⁸ Bílý 2018, p. 184.

¹⁴⁹ Frier 1985, p. 126.

Hoofdstuk 4: De betekenis van het argument *de civitate*

Paragraaf 4.1: De positionering van het argument *de civitate*

In hoofdstuk 3 ben ik bewust voorbijgegaan aan het slotgedeelte van de *argumentatio* in Cicero's *Pro Caecina* (§95-102), omdat dit gedeelte inhoudelijk afwijkt van de voorafgaande structuur. Cicero laat hier namelijk het juridische debat over het *interdictum de vi armata* los, en richt zich plotseling op een bredere, politiek beladen kwestie: het Romeins burgerrecht van Caecina. Opvallend is dat dit onderwerp al vroeg in de rechtszaak is opgeworpen; nog voordat de discussie over de *deductio* op gang kwam, stelde Aebutius namelijk dat Caecina niet als erfgenaam van Caesennia kon optreden omdat hij, als inwoner van Volaterrae, op grond van een Sullaanse wet niet het volledige Romeinse burgerrecht zou bezitten:

Iam principio ausus est dicere non posse heredem esse Caesenniae Caecinam; quod is deteriore iure esset quam ceteri cives, propter incommodum Volaterranorum calamitatemque civilem. (Cic. *Caec.* 18)

Reeds in het begin heeft hij gedurfd te zeggen dat Caecina geen erfgenaam kon zijn van Caesennia, omdat hij een slechtere rechtpositie zou hebben dan andere burgers, vanwege het ongeluk van de Volaterranen en de burgeroorlog.

Cicero laat dit punt lange tijd onbesproken, maar grijpt er aan het slot van de redevoering expliciet op terug, met de woorden: *at enim Sulla legem tulit*.¹⁵⁰ Daarmee verwijst hij naar een wet van Sulla die gericht zou zijn geweest op het ontnemen van het Romeinse burgerrecht van bepaalde Etrurische gemeenschappen (zie voor een meer uitgebreide bespreking van deze niet met name genoemde wet paragraaf 4.2). Uitdrukkelijk erkent Cicero vervolgens dat deze kwestie geen deel uitmaakt van het formele geschil, en dat de *recuperatores* daarom over dit punt niet moeten oordelen.¹⁵¹ Toch kiest hij ervoor om – na het grootste gedeelte van de redevoering waarin uitsluitend het interdict als onderwerp centraal stond – deze kwestie uit te diepen vanwege de bredere politieke en morele implicaties die uit Aebutius' stellingname voortvloeien:

Non me praeterit, recuperatores, tametsi de hoc iure permulta praetereo, tamen me longius esse prolapsum quam ratio vestri iudicii postularit. Verum id feci, non quod vos in hac causa hanc defensionem desiderare arbitrarer, sed ut omnes intelligerent nec ademptam cuiquam civitatem esse neque adimi posse. Hoc quum eos scire volui, quibus Sulla voluit iniuriam facere, tum omnes

¹⁵⁰ "Maar immers Sulla heeft een wet ingediend", Cic. *Caec.* 95.

¹⁵¹ ...*quod vos ea de re iudicare non debetis*, Cic. *Caec.* 102.

ceteros novos veteresque cives. Neque enim ratio afferri potest cur, si cuiquam novo civi potuerit adimi civitas, non omnibus patriciis, omnibus antiquissimis civibus possit. (Cic. *Caec.* 101)

Het ontgaat mij niet, recuperatoren, hoewel ik over dit recht zeer veel terzijde laat, dat ik te ver ben afgedwaald dan de aard van jullie oordeel vereist zou hebben. Maar ik heb dat gedaan, niet omdat ik dacht dat jullie in deze zaak deze verdediging verlangden, maar opdat iedereen zou begrijpen dat aan niemand het burgerrecht is ontnomen, noch ontnomen kan worden. Ik wilde dat zij dit weten, zowel zij aan wie Sulla onrecht wilde doen, als ook aan alle anderen, de nieuwe en oude burgers. Want er kan geen reden aangevoerd worden waarom, als aan een willekeurige nieuwe burger het burgerrecht ontnomen zou kunnen worden, dat niet ook aan bij alle patriciërs, aan alle van oudsher meest gerespecteerde burgers zou kunnen.

Cicero geeft zelf aan dat hij met deze uitweiding verder is gegaan dan strikt noodzakelijk was voor de rechtszaak. Hij benadrukt voorts dat de weerlegging van Aebutius' argument niet veel raakvlakken vertoont met de overwegingen omtrent het juridische geschil, noch weinig van doen heeft met de *ratio vestri iudicii*, maar daarentegen bedoeld is om helder te maken dat burgerrechten in geen geval ontnomen zijn of ontnomen kunnen worden. Frier komt op basis hiervan tot de hypothese dat Cicero dit gedeelte later, dat wil zeggen bij het bewerken van de redevoering voor publicatie, toevoegde aan de *Pro Caecina*. Hij wijst daarbij op de eigentijdse relevantie van de kwestie, uiteengezet in paragraaf 101.¹⁵² Zelf ben ik van mening dat men niet te snel moet aannemen dat dit gedeelte pas later, na afloop van de rechtszaak, is toegevoegd door Cicero. Afgezien van de vraag in hoeverre de politieke lading van het argument bedoeld was voor een lezerspubliek buiten de rechtszaal,¹⁵³ is het riskant om uitsluitend op basis van inhoudelijke inconsistentie te concluderen dat een passage later is toegevoegd. Hoewel de overgang naar het meer abstracte thema van burgerrechten abrupt is, staat het gedeelte niet op een ongewone plek in de redevoering. Integendeel, het afsluiten van de derde redevoering met een bredere politieke beschouwing zoals de verdediging van burgerrechten vormt mijns inziens een effectieve strategie om de aandacht van de recuperatoren nogmaals te trekken. Het is bovendien aannemelijk dat deze kwestie reeds eerder in de rechtszaak ter sprake is gekomen.¹⁵⁴ Cicero kan op deze wijze dus teruggrijpen op eerdere overwegingen en deze in het afrondend deel van zijn *argumentatio* opnieuw onderstrepen. Ook Stroh gaat ervan uit dat dit slotargument over burgerrechten daadwerkelijk deel uitmaakte van de uitgesproken redevoering, en dus niet later is toegevoegd. Vanuit retorisch perspectief was het voor Cicero immers aantrekkelijk om, na de complexe juridische behandeling van het *interdictum de vi armata*, zijn *argumentatio* af te sluiten met een

¹⁵² Frier 1985, p. 98, 117.

¹⁵³ Cf. Fotheringham 2004, p. 275.

¹⁵⁴ Frier 1985, p. 98, 117.

krachtig en principieel beroep op het burgerrecht van een Romeins burger – in het bijzonder die van een zeer vooraanstaand man als Caecina.¹⁵⁵ Stroh benadrukt daarbij dat Cicero juist voor dit ‘eenvoudige’ argument kiest, omdat Cicero in Strohs optiek niet volledig zeker kon zijn van juridische argumentatie.¹⁵⁶ Fotheringham verwerpt eveneens de hypothese van Frier en vestigt de aandacht op een structurele samenhang tussen de *narratio* en het argument *de civitate*. In de *narratio* merkt Cicero namelijk op dat dit argument al eerder ter sprake is gekomen, waardoor een duidelijk verband ontstaat tussen deze twee ver uit elkaar liggende gedeelten. Volgens Fotheringham vormen deze gedeelten een ringcompositie: de redevoering begint en eindigt met elementen die inhoudelijk losstaan van het centrale geschil over het *interdictum de vi armata*, maar die juist door hun herhaling en plaatsing een eenheid scheppen. Deze samenhang wordt versterkt door woordherhaling, zoals *calamitatem* (§18) en *calamitate* (§95), evenals *praetermittam* (§11) en *praetereo* (§101). Hierdoor wekt Cicero de indruk over een overvloed aan feiten en argumenten te beschikken ter ondersteuning van zijn zaak, terwijl hij tegelijk zijn publiek het gevoel geeft dat hij hen niet wil vermoeien met overbodige details; zo versterkt de ringcompositie de indruk van een compositorische eenheid.¹⁵⁷ Deze redenering van Fotheringham acht ik overtuigend, aangezien zij inzichtelijk maakt hoe Cicero door middel van structuur en herhaling een retorisch effect bereikt dat het algemene doel van zijn betoog versterkt: niet slechts het behalen van juridisch overwicht, maar tegelijkertijd een beroep doen op bredere maatschappelijke beginselen. Wel moet worden opgemerkt dat een dergelijke ringcompositie zich pas laat herkennen bij lezing van de geschreven redevoering. Voor de directe toevoorders van de redevoering – de recuperatoren en het publiek – was het onwaarschijnlijk dat zij zich bewust waren van de parallellen tussen paragraaf 18 en 95 of tussen 11 en 101. Het retorisch effect kan dus moeilijk gezocht worden in de bewuste herkenning van de ringcompositie, maar veeleer in een onbewust gevoel van samenhang en volledigheid.

Paragraaf 4.2: De inhoud en implicaties van Sulla's lex de civitate

Al meerdere malen is naar voren gekomen dat een specifieke wet, die onder het bewind van L. Cornelius Sulla werd ingevoerd, tot doel had het Romeinse burgerrecht te ontnemen aan burgers uit verscheidene Etrurische gemeenschappen. Welke wet dit precies is, blijft echter onduidelijk. Sulla voerde tijdens zijn regime een groot aantal wetten in, waarvan een aanzienlijk deel niet volledig is overgeleverd. Het is daarom problematisch om met zekerheid vast te stellen welke wet hier bedoeld wordt. Het is om deze reden dat ik zal spreken van de *lex de civitate* (“de wet over het burgerrecht”). De inhoud van de wet is daarentegen wel overgeleverd dankzij een passage uit Cicero's *De Domo Sua*:

¹⁵⁵ Cf. Cic. *Caec.* 102.

¹⁵⁶ Deze interpretatie is het logische gevolg van Strohs overtuiging dat Cicero in juridisch opzicht het recht niet aan zijn kant had, zie Stroh 1975, p. 99.

¹⁵⁷ Zie Fotheringham 2004, p. 275.

Populus Romanus L. Sulla dictatore ferente comitiis centuriatis municipiis civitatem ademit. (Cic. Dom. 79)

Het Romeinse volk heeft, op voorstel van de dictator L. Sulla, in de *comitia centuriata* aan stadsgemeenschappen het burgerrecht ontnomen.

De zogenoemde *lex de civitate* volgde op het einde van de Eerste Burgeroorlog in 82 v.C., waarin Sulla zijn tegenstanders definitief versloeg. Na zijn overwinning trad Sulla buitengewoon hard op tegen de steden die zich tegen hem hadden verzet. Voornamelijk het noordelijke deel van Etrurië werd zwaar getroffen. De stad Volaterrae, de geboortestad van Caecina, had het Sullaanse leger namelijk langdurig opgehouden tijdens een belegering die tot 79 v.C. voortduurde. Ter vergelding besloot Sulla om aan Volaterrae, samen met Arretium en mogelijk enkele andere steden, juridische sancties op te leggen: de *lex de civitate* trok het volledige Romeinse burgerrecht in voor de inwoners van deze steden.¹⁵⁸ De getroffen steden verloren daardoor waarschijnlijk niet alleen hun politieke rechten, maar waarschijnlijk ook hun bevoegdheid om bepaalde civielrechtelijke handelingen te verrichten. Verder bekend is het gegeven dat zowel Volaterrae als Arretium zouden zijn teruggebracht tot de civiele status van Ariminum.¹⁵⁹ Deze stad was in 268 v.C. gesticht als Latijnse kolonie; Cicero noemt Ariminum in zijn redevoering een van de twaalf kolonies, al blijft de exacte juridische status van Ariminum in de context van de *lex de civitate* onduidelijk.¹⁶⁰ In ieder geval suggereert de vergelijking dat het burgerrecht van de inwoners van Volaterrae en Arretium ernstig was ingeperkt. Het is op basis van de *lex de civitate* dat Aebutius kon betogen dat Caecina niet bevoegd zou zijn geweest om als erfgenaam van Caesennia op te treden. Als Caecina inderdaad zijn volledige burgerrecht verloren had door deze wet, dan zou hij niet bevoegd zijn geweest om een nalatenschap op Romeinse grondslag te verkrijgen.

Zoals gezegd is niet alles bekend over deze wet. Zij kwam echter wel ter sprake in een andere rechtszaak waarin Cicero als advocaat optrad. Rond 79 v.C. – toen Sulla nog in leven was – verdedigde Cicero namelijk een vrouw uit Arretium die als slavin gehouden werd door een ander. Een derde partij had tegen de meester van deze vrouw een rechtszaak aangespannen, met het doel haar vrijheid te verkrijgen (*vindicatio in libertatem*). Als tegenstander van Cicero trad de orator C. Aurelius Cotta op. De zaak zelf werd behandeld door de *decemviri stlitibus iudicandis*, een archaïsch magistratelijk college dat zich voornamelijk bezighield met zaken die betrekking hadden op de vraag of een persoon vrij of slaaf was. De procedure schreef voor dat de eiser een eed (*sacramentum*) aflegde waarin hij verklaarde

¹⁵⁸ Cf. App. *B Civ.* 1.96.

¹⁵⁹ Cic. *Caec.* 102.

¹⁶⁰ Cic. *Caec.* 102.

dat de betrokkene vrij was op grond van het Romeinse burgerrecht.¹⁶¹ Cotta voerde echter aan dat deze eed niet geldig (*iustum*) geweest kon zijn, aangezien het burgerschap van de inwoners van Arretium door Sulla was ontnomen (*quod Arretinis adempta civitas esset*).¹⁶² Volgens Cotta kon de vrouw, zelfs indien zij feitelijk vrij was, niet als vrij worden beschouwd doordat haar het burgerrecht was ontnomen. Cicero verzette zich hier fel tegen en betoogde dat het Romeinse burgerrecht onder geen enkele omstandigheid kan worden afgenomen. Aangezien de zogeheten *Pro Muliere Arretina* niet is overgeleverd, kennen wij de door Cicero aangevoerde argumenten ter staving van zijn stellingname niet. In de *Pro Caecina* geeft hij echter in het kort zijn standpunt over de onaantastbaarheid van het Romeinse burgerrecht weer. Het ligt voor de hand dat Cicero grotendeels dezelfde argumenten gebruikte als in de zaak *Pro Muliere Arretina*. Deze zet ik hieronder uiteen.

Cicero wijst erop dat aan de *lex de civitate* een zogeheten tenzij-clausule verbonden was, die volgens hem de geldigheid van de gehele wet ondermijnde:

[...] adscripisse eundem Sullam in eandem legem, SI QUID IUS NON ESSET ROGARIER, EIUS EA LEGE NIHILUM ROGATUM. (Cic. *Caec.* 95)

[...] dat dezelfde Sulla aan diezelfde wet heeft toegevoegd: “dat als iets werd voorgesteld wat onwettig was, dit op grond van deze wet niet was voorgesteld.”

In het algemeen dient een tenzij-clausule om een uitzondering op een wet of regel te definiëren, waardoor bepaalde handelingen of situaties buiten de toepassing van die wet vallen. In dit geval impliceerde de clausule dat, als iets niet wettig was om voor te stellen, dat de desbetreffende bepaling die was opgenomen in het wetsvoorstel (*rogatio*) niet geldig zou zijn. Cicero stelt vervolgens de vraag wát niet wettig is om voor te stellen, of wát het volk niet kan bevelen of verbieden. Uit het bestaan van de clausule deduceert hij allereerst dat er daadwerkelijk gevallen moeten zijn waarin een wetsbepaling ongeldig kan zijn – anders zou een dergelijke bepaling immers niet zijn opgenomen. Wat een bevel of verbod van een burger betreft: een bevel aan iemand om slaaf te worden is bijvoorbeeld per definitie nietig. Niet alles wat het volk beveelt, is dus rechtsgeldig. Voorts stelt Cicero dat, indien vrijheid niet ontnomen kan worden, het Romeins burgerrecht eveneens niet kan worden ontnomen.¹⁶³ De schijnbare uitzonderingen op dit beginsel houden in werkelijkheid geen stand: Cicero wijst op burgers die vrijwillig naar een Latijnse kolonie vertrekken,¹⁶⁴ die door de staat worden overgeleverd aan

¹⁶¹ *aiō hanc mulierem esse liberam ex iure Quiritium*, zie Frier 1985, p. 99.

¹⁶² Cic. *Caec.* 97.

¹⁶³ Cic. *Caec.* 95-96.

¹⁶⁴ Een Romeins burger die naar een Latijnse kolonie vertrok, verloor een deel van zijn Romeinse burgerrecht (*capitis diminutio minor*). Hij verkreeg als Latijn echter wel andere burgerrechten.

vijanden, die verkocht worden door hun eigen vader, die verkocht worden door de staat omdat zij de militaire dienst of de *census* ontdoken hebben, of die vrijwillig in ballingschap gaan. In al deze gevallen is het verlies van burgerrecht of vrijheid in zekere mate vrijwillig, hetzij door de wil, hetzij door een handeling van de betrokkene dan wel zijn *pater familias*.¹⁶⁵ Cicero besluit met de overweging dat het burgerrecht en vrijheid in geen enkel geval bij wet mogen worden ontnomen, omdat een dergelijke wet zowel de oude als de nieuwe burgers zou treffen. Hoewel hijzelf zijn standpunt met meer woorden uiteenzet, is zijn argumentatie relatief beknopt. Toch herhaalt Cicero de strekking van zijn argumentatie circa twaalf jaar later nogmaals:

[...] de civitate ne tam diu quidem valuit, quam diu illa Sullani temporis arma valuerunt. An vero Volaterranis, cum etiam tum essent in armis, L. Sulla victor, re publica recuperate, comitiis centuriatis, civitatem eripere non potuit, hodieque Volaterrani non modo cives, sed etiam optimi cives fruuntur nobiscum simul hac civitate. (Cic. *Dom.* 79)

[...] het burgerrecht bleef niet eens zolang geldig als de wapens uit de tijd van Sulla kracht hadden. Maar werkelijk kon L. Sulla, hoewel de Volaterranen ook toen nog gewapend waren, als overwinnaar en nadat hij de republiek had hersteld, bij de *comitia centuriata* het burgerrecht niet ontnemen aan de Volaterranen, en vandaag de dag genieten de Volaterranen niet slechts als burgers, maar als de beste burgers samen met ons van hetzelfde burgerrecht.

Deze redenering moet overtuigend zijn geweest. De rechtszaak in 79 v.C. won Cicero namelijk en hij stelt dat sindsdien niemand de rechten van de door Sulla getroffen burgers heeft betwist.¹⁶⁶ Wel is bekend dat in 78 of 77 v.C. M. Aemilius Lepidus deze wet als middel gebruikte om de steun te verkrijgen van de Etruriërs, hetgeen suggereert dat er nog enige sympathie bestond voor handhaving van de *lex de civitate*.¹⁶⁷ Uiteindelijk komt de kwestie opnieuw aan de orde in de *Pro Caecina*; de rechters moeten in deze zaak immers indirect besluiten of de inwoners van Volaterrae en Arretium als Romeinse burgers moeten worden ingeschreven. Opvallend is dat Cicero aan het einde van het argument *de civitate* opmerkt dat, ongeacht de geldigheid van de *lex de civitate*, de Volaterranen toch konden erven, net zoals de inwoners van Ariminum.¹⁶⁸ Toch blijft Cicero vooral hameren op de “*unconstitutionality*” van de Sullaanse wet, hoewel dat in feite niet strikt nodig lijkt omdat de praktische gevolgen van de wet – zoals het erven door de Volaterranen – geen belemmering vormen.¹⁶⁹ Cicero sluit af met een

¹⁶⁵ Cic. *Caec.* 98-99.

¹⁶⁶ Cic. *Caec.* 97.

¹⁶⁷ Sall. *Hist.* 1.77.13, Maur; Frier 1985, p. 100-101.

¹⁶⁸ Cic. *Caec.* 102.

¹⁶⁹ Frier 1985, p. 103.

overweging die direct betrekking heeft op Caecina: zelfs als het mogelijk zou zijn om aan Caecina het burgerrecht te ontnemen, zo stelt Cicero, zou het meer in de rede liggen een man als Caecina – zo wijs en deugzaam – juist te bevrijden van onrecht. Wie nu nog maar meent dat Caecina zijn burgerrecht kan worden ontnomen, moet wel dwaas en onwetend zijn.¹⁷⁰

Paragraaf 4.3: De politieke kleur van het argument de civitate

De doelbewuste keuze om de strijdigheid met het recht van de *lex de civitate* te benadrukken, geeft het argument *de civitate* mijns inziens een duidelijke politieke lading: Cicero wil laten zien dat de wet niet slechts in toepassing, maar als principe fundamenteel verkeerd is. Daarmee werpt hij zich op als bewaker van de vrijheden en rechten van de Romeinse burgers. Cicero verwoordt dit echter niet expliciet; aan het begin van het argument doet hij namelijk een concessie:

Ut nihil de illo tempore, nihil de calamitate rei publicae querar [...] (Cic. *Caec.* 95)

Opdat ik niet over die tijd, niet over de rampzalige situatie van de staat klaag [...]

Met *illo tempore* doelt Cicero duidelijk op de tijd van Sulla. Door te zeggen dat hij zich niet uit zal laten over die periode wekt hij de indruk zich in te houden, maar juist het gebruik van het woord *calamitas*, met zijn uitgesproken negatieve connotatie, ondermijnt deze terughoudendheid. Deze schijnbare terughoudendheid lijkt mij een weloverwogen zet: Cicero kan zich profileren als gematigd en redelijk, terwijl hij tegelijkertijd de herinnering aan Sulla's regime letterlijk als rampzalig bij zijn toehoorders inprent.

Het verdedigen van de vrijheden van Romeinse burgers was op zichzelf niet controversieel, maar werd beladen doordat deze vrijheden waren ontnomen door Sulla – de dictator die enkele jaren tevoren het politieke bestel ingrijpend had hervormd. In de senaat bevonden zich immers nog altijd voorstanders van de Sullaanse hervormingen, onder wie C. Calpurnius Piso, advocaat van Aebutius en dus Cicero's tegenstander in deze zaak. Ongeveer 25 jaar later beschrijft Cicero Piso in de *Brutus* als een statige, welbespraakte redenaar, die weliswaar niet de snelste was, maar door zijn houding en vertoon scherpzinniger leek dan hij in werkelijkheid was.¹⁷¹ Cicero's neerbuigende opmerkingen in de

¹⁷⁰ Cic. *Caec.* 102.

¹⁷¹ C. *deinde* Piso statarius et sermonis plenus orator, minime ille quidem tardus in excogitando, verum tamen vultu et simulatione multo etiam acutior quam erat videbatur, Cic. *Brut.* 239. Interessant is het om hiernaast de lofprijzingen te leggen die C. Piso kreeg toen hij als rechter optrad in de rechtszaak tegen Q. Roscius Comoedo: Tu, C. Piso, tali fide, virtute, gravitate, auctoritate ornatus... ("Jij, C. Piso, uitgerust met zulk vertrouwen, deugd, waardigheid en gezag..."), Cic. *QRosc.* 7.

Pro Caecina sluiten naadloos aan bij bovenstaande karakterisering van Piso.¹⁷² Buiten de *Pro Caecina* is niet bekend of Piso verder als advocaat heeft opgetreden; we moeten dus afgaan op Cicero's weergave, waardoor absolute zekerheid ontbreekt. Wat Cicero echter onverlet laat, is wellicht het belangrijkste voor het begrijpen van de politieke lading van Piso's optreden: hij gold als een uitgesproken conservatief, zelfs aangeduid als het meest conservatieve, lid van de senaat.¹⁷³ Het conservatieve deel van de senaat – ook wel aangeduid als de *optimates* – was gericht op het machtsbehoud van de senaat. Daar Sulla in het kader van zijn *optimates*-programma meer macht aan de senaat had toegekend, was Piso hoogstwaarschijnlijk een fervent verdediger van de Sullaanse hervormingen; het ligt daarom voor de hand dat zijn houding zijn verdediging van de *lex de civitate* in belangrijke mate heeft bepaald. In dit licht vergroot de aanwezigheid van Piso als tegenstander de politieke lading van het juridische debat. Het gaat niet slechts om het Romeinse burgerrecht van Caecina, maar mogelijk ook om een botsing tussen Cicero's interpretatie van vrijheid en Piso's verdediging van Sullaanse principes.

Of Cicero in deze rechtszaak bewust het politieke gevecht aanging met Piso, valt nooit met zekerheid vast te stellen. Wel staat vast dat hij tegenover een van de meest conservatieve senatoren een standpunt innam, dat – zij het indirect – tegen de Sullaanse hervormingen inging. Daarnaast had Cicero enkele maanden eerder scherpe kritiek geuit op de senatoriale klasse in de Verrinische redevoeringen. Deze feiten doen een patroon vermoeden, maar leveren op zichzelf nog geen doorslaggevend bewijs voor een doelbewuste politieke strategie. Uit de analyse van de *Pro Caecina* blijkt immers dat Cicero zijn juridische argumenten zó wist te structureren dat hij de aandacht kon verleggen van de eigenlijke kern van het geschil en tegelijkertijd een ander punt kon beklemtonen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het argument *de civitate*, waarin hij eerst uitvoerig ingaat op de gebreken van deze Sullaanse wet om vervolgens impliciet te erkennen dat dit punt in wezen niet relevant is. Politieke toespelingen in de redevoeringen moeten dan ook niet zonder meer worden gelezen als expliciete politieke stellingnames: het primaire doel van een advocaat was het belang van de cliënt, al speelde persoonlijk gewin voor de advocaat daarbij onvermijdelijk een rol. Het gros van de Romeinen berekende zijn stappen immers met het oog op carrièrekansen, familiebelangen en traditionele rivaliteiten; een aanval op een aanhanger van Sulla maakte iemand nog niet tot *popularis*, evenmin als het bepleiten van hervormingen automatisch betekende dat men zich opstelde als vijand van het bestaande gezag.¹⁷⁴ Van belang daarnaast is dat Cicero ten tijde van deze rechtszaak aediel was, een functie waarin hij nauw betrokken was bij publieke aangelegenheden. Het is daarom onwaarschijnlijk dat hij zich openlijk tegen de belangen van het volk zou keren, hetgeen de indruk versterkt dat zijn

¹⁷² Cf. Cic. *Caec.* 67, 98.

¹⁷³ Gruen 1995, p. 38.

¹⁷⁴ Gruen 1995, p. 42.

argumentatie zowel juridisch als strategisch weloverwogen was opgebouwd. Deze overwegingen laten zien hoe lastig het is om in Cicero's redevoeringen een scherp onderscheid te maken tussen juridische, politieke en persoonlijke motieven: ze vloeien in elkaar over en versterken elkaar wederzijds.

Hoofdstuk 5: Conclusie

De centrale vraag van dit onderzoek luidt: in hoeverre weerspiegelt het argument *de civitate* in de *Pro Caecina* Cicero's politieke positie? Voor de beantwoording van deze vraag bood het onderzoek van Vasaly een belangrijk uitgangspunt, namelijk dat Cicero bepaalde passages in zijn redevoeringen bewust van een politieke kleur voorzag hetzij om de aandacht van de jury vast te houden, hetzij om zijn eigen politieke zelfprofilering kracht bij te zetten. Toegespitst op dit onderzoek valt op dat Cicero in de *Pro Caecina*, na een uitgebreide juridische behandeling van het *interdictum de vi armata*, ingaat op de *lex de civitate*. Deze door Sulla ingevoerde wet ontnam aan de inwoners van verscheidene Etrurische gemeenschappen het burgerrecht, onder andere aan die van Volaterrae, de geboortestad van Aulus Caecina. Op grond van deze wet betoogde de wederpartij, vertegenwoordigd door C. Calpurnius Piso, dat Caecina de Fulciniaanse boerderij – het onderwerp van het geschil – niet kon erven, doordat hem het recht daartoe ontnomen zou zijn. Cicero bestreed dit standpunt door te stellen dat het Romeinse burgerrecht niet ontnomen kan worden, behoudens uitzonderingen. Daarmee keerde hij zich rechtstreeks tegen een wet die door Sulla tijdens diens alleenheerschappij was ingevoerd. Sulla's invloed was in 69 v.C. echter nog altijd verre van verwaarloosbaar; de maatregelen van zijn opvolgers, onder wie Pompeius Magnus en L. Licinius Crassus, hadden immers geen fundamentele wijzigingen in het staatsbestel teweeggebracht. De wijze waarop Cicero dit argument vormgaf, roep de vraag op hoe deze passage moet worden geïnterpreteerd: als louter juridisch, of ook als politiek geladen?

Cicero trad in het jaar 69 v.C. op als verdediger van Aulus Caecina. Kort daarvoor had hij in de Verrinische redevoeringen scherpe kritiek geuit op de senaat. Voor een *homo novus* was dit een riskante onderneming: hij stelde zich immers kwetsbaar op door de gevestigde orde openlijk te bestrijden. Van zijn status als *homo novus* was Cicero zich terdege bewust; het opbouwen en bestendigen van invloedrijke relaties vormde een rode draad in zijn leven, vanaf de connecties van zijn familie tot en met de betrekkingen die hij tijdens rechtszaken en zijn ambtstermijn als quaestor ontwikkelde. In de rechtszaak tegen Verres was hij desondanks niet bevreesd om zijn politieke visie kenbaar te maken. Hoewel hij zelf lid was van de senaat, pleitte hij voor een zuivering van dit orgaan: Hij verzette zich de vriendjespolitiek en de corruptie van machtige senatoren – een houding die niet verwonderlijk is voor een *homo novus* die in geen enkel opzicht profiteerde van dergelijke privileges. Cicero profileerde zich daarmee als een politicus die opkwam voor het volk; door de misstanden in de senaat publiekelijk aan de kaak te stellen, zette hij zich af tegen de gevestigde elite en presenteerde hij zichzelf als een bestrijder van onrecht en voorvechter van rechtvaardigheid. Deze rechtszaak bleek bovendien een belangrijk keerpunt te zijn in Cicero's politieke loopbaan. Kort daarna trad Cicero namelijk aan als aediel, een ambt waarin hij door de organisatie van spelen en publieke voorzieningen nog intensiever met het volk in aanraking kwam.

Tegen deze achtergrond valt de betekenis van Cicero's passage over de *lex de civitate* beter te duiden. Door het argument *de civitate* – een argument met een bredere reikwijdte dan de overige, strikt juridische argumenten – juist aan het einde van de redevoering te plaatsen, trachtte Cicero naar mijn mening de recuperatoren geboeid te houden; het door hem aangesneden thema was immers van directe eigentijdse relevantie. Het bleef echter niet bij een processtrategie alleen. Cicero's primaire doel lag uiteraard in het dienen van de belangen van zijn cliënt, en dus in het winnen van de zaak. Tegelijkertijd raakte de zaak voor Cicero aan bredere belangen. In de eerste plaats kon Cicero door deze verdediging rekenen op de dankbaarheid van een rijke en invloedrijke Etrurische familie, wat zijn positie als *homo novus* versterkte. Daarnaast meen ik dat in dit gedeelte van de *Pro Caecina* duidelijke sporen van Cicero's politieke zelfprofilering zichtbaar worden. Dat hij zo uitvoerig inging op de wederrechtelijkheid van de *lex de civitate*, terwijl dit strikt genomen niet noodzakelijk was voor de verdediging, is al een eerste aanwijzing. Verder plaatste Cicero de gebeurtenissen tijdens Sulla's alleenheerschappij nadrukkelijk in een negatief daglicht. Dit krijgt extra gewicht doordat C. Calpurnius Piso een van de meest conservatieve senatoren was, die hoogstwaarschijnlijk optrad als verdediger van het machtsbehoud van de senaat en daarmee van Sulla's hervormingen in het kader van diens *optimates*-programma. Cicero's eigen positie was evenmin neutraal. Als aediel had hij een functie waarin hij zich niet tegen de belangen van het volk kon keren. Tegelijk bleef erkenning door de senaat cruciaal voor verdere loopbaan, aangezien de *cursus honorum* niet eindigde bij de aediliteit.

Juist in het argument *de civitate* weet Cicero beide belangen te verzoenen. Enerzijds presenteert hij zich als verdediger van het volk tegen machtsmisbruik en het ingaan tegen vrijheid; anderzijds beroept hij zich voortdurend op de rechtsorde die juist de senaat geacht werd te bewaken. Het argument *de civitate* toont daarmee hoe Cicero juridisch belangen en politieke overwegingen moeiteloos combineerde. Het weerspiegelt voorts treffend Cicero's eigen positie in deze fase van zijn carrière: balancerend tussen het belang van zijn cliënt, het versterken van zijn eigen reputatie en het behoedzaam manoeuvreren binnen het spanningsveld tussen volk en senaat. Of Cicero op dit pad zou blijven lopen, moest echter de toekomst nog uitwijzen.

Bibliografie

Badian, E. 1958. *Foreign Clientelae*. Oxford.

Bílý, J. 2018. 'Some Notes on Cicero's Plea on behalf of Caecina. Conclusions and Ways Out', *Journal on European History of Law* 2, p. 181-184.

Blom, H. van der. 2010. *Cicero's Role Models. The Political Strategy of a Newcomer*. Oxford.

Fotheringham, F. 2004. 'Repetition and Unity in a Civil Law Speech: The *Pro Caecina*', in: J. Powell en J. Paterson (eds), *Cicero the Advocate*, Oxford, p. 252-272.

Frier, B.W. 1983. 'Urban Praetors and Rural Violence. The Legal Background of Cicero's *Pro Caecina*', *Transactions of the American Philological Association* 113, p. 221-241.

Frier, B.W. 1985. *The Rise of the Roman Jurists. Studies in Cicero's 'Pro Caecina'*. Princeton (NJ).

Gelzer, M. 2014. *Cicero. Ein biographischer Versuch*. Stuttgart (hernieuwde uitgave).

Greenwood, L.H.G. 1928. *Cicero: The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2*. Loeb Classical Library 221. Cambridge (MA).

Grose-Hodge, H. 1927. *Cicero: Pro Lege Manilia. Pro Caecina. Pro Cluentio. Pro Rabirio Perduellionis Reo*. Loeb Classical Library 198. Cambridge (MA).

Gruen, E.S. 1971. 'Pompey, Metellus Pius, and the Trials of 70-69 B.C.: The Perils of Schematism', *The American Journal of Philology* 92.1, p. 1-16.

Gruen, E.S. 1995. *The Last Generation of the Roman Republic*. Berkely.

Kaster, R. 2005. Recensie van Powell en Paterson (2004), *Bryn Mawr Classical Review* 2005.07.23.

Kinsey, T.E. 1971. *M. Tulli Ciceronis. Pro P. Quinctio oratio*. Sydney.

Konrad, C.F. 2006. 'From the Gracchi to the First Civil War', in N. Rosenstein en R. Morstein-Marx (eds), *A Companion to the Roman Republic*, Oxford, p. 167-189.

Mitchell, T. N. 1979. *Cicero, the ascending years*. New Haven (CT)/Londen.

Nicosia, G. 1965. *Studi sulla "Deiectio"*. Milan.

North, J. A. 2006. 'The Constitution of the Roman Republic', in N. Rosenstein en R. Morstein-Marx (eds), *A Companion to the Roman Republic*, Oxford, p. 256-277.

Powell, J. en J. Paterson. 2004. *Cicero the Advocate*. Oxford.

Rawson, E. 1975. *Cicero. A Portrait*. Oxford.

Roby, H.J. 1902. *Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines*. Vol. II. Cambridge (MA).

Schnetter, M. 2021. 'The tale of rhetorical trickery in Cicero's *Pro Caecina*', *GLOSSAE. European Journal of Legal History* 19, p. 269-288.

Stroh, W. 1975. *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*. Stuttgart.

Ter Beek, L.J. 2007. 'De gang van zaken rond het proces tegen Verres', *Lampas* 40.1, p. 3-18.

Vasaly, A. 2002. 'Cicero's Early Speeches', in J.M. May (eds), *Brill's Companion to Cicero*, Leiden/Boston (MA)/Köln, p. 71-112.

Vasaly, A. 2009. 'Cicero, Domestic Politics, and the First Action of the Verrines', *Classical Antiquity* 28.1, p. 101-137.

Vasaly, A. 2013. 'The political impact of Cicero's speeches', in C. Steel (eds), *The Cambridge Companion to Cicero*, Cambridge (MA), p. 141-159.

Von Savigny, F.C. 1803. *Das Recht des Besitzes: Eine civilistische Abhandlung*. Marburg 2011 (herziene uitgave).

Watts, N.H. 1923. *Cicero: Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio*. Loeb Classical Library 158. Cambridge, MA.